

ΑΡΧΑΙΑ ΖΩΝΗ ΙΙ

Η ΟΧΥΡΩΣΗ

ΧΡΥΣΑΦΕΝΙΑ ΠΑΡΔΑΛΙΔΟΥ

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ-ΘΡΑΚΗ

*Με στόχο την ανάπτυξη με σεβασμό
στον άνθρωπο και το περιβάλλον*

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ISBN: 978-618-5264-01-7

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2015

ΑΡΧΑΙΑ ΖΩΝΗ ΙΙ
Η ΟΧΥΡΩΣΗ

© Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης

Γενική Επιμέλεια Σειράς «Αρχαία Ζώνη»:

Πολυξένη Τσατσοπούλου-Καλούδη,

Αρχαιολόγος, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου

Αρχαία Ζώνη II - Η οχύρωση

Κείμενα:

Φωτογραφίες:

Αεροφωτογραφίες:

Τυπογραφική επιμέλεια-Διορθώσεις:

Δημιουργικό:

Εξώφυλλο:

Μοντάζ, Διαχωρισμοί, Εκτύπωση, Παραγωγή:

ISBN: 978-618-5264-01-7

Χρυσάφενια Παρδαλίδου, Αρχαιολόγος

Αρχειό Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου, Πολυξένη
Τσατσοπούλου-Καλούδη, Χρυσάφενια Παρδαλίδου

Ανέστης Σαμουρκασιδής

Τζένη Κατσαρή-Βαφειάδη

Βαρβάρα Γιαγτζόγλου

Μαρίνα Παρασχάκη

Αθηνάϊς Ο.Ε.

Θάνος Βαφειάδης, Product Manager

τηλ. 25310 72486

ΑΡΧΑΙΑ ΖΩΝΗ ΙΙ

Η ΟΧΥΡΩΣΗ

ΧΡΥΣΑΦΕΝΙΑ ΠΑΡΔΑΛΙΔΟΥ

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορεία Αρχαιοτήτων Έβρου
Περιφέρεια Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 2015

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος **9**

1. Εισαγωγή. Η οχύρωση των αρχαίων ελληνικών πόλεων **11**

2. Ζώνη. Σύντομη ιστορική αναδρομή **14**

3. Χωροταξία και πολεοδομική οργάνωση **19**

4. Η οχύρωση της αρχαίας Ζώνης **23**

5. Συμπεράσματα **69**

Περίληψη **78**

Summary **79**

Συνομογραφίες – Βιβλιογραφία – Πηγές **80**

Όταν το 1979 πρωτοβρέθηκα στην αρχαία Ζώνη, είχε μόλις αρχίσει να διακρίνεται το επιβλητικό τμήμα του δυτικού τείχους, κτισμένο με το εντυπωσιακό λέσβιο σύστημα δόμησης, ξεχωρίζοντας από το υπόλοιπο τμήμα του, που, ανάμεσα στην πυκνή και άγρια βλάστηση, απλώς διαγραφόταν.

Στην πορεία και μέσα από πολλές και ποικίλες αντιξοότητες δόθηκε η δυνατότητα της συνολικής αποκάλυψής του. Έγινε γρήγορα αντιληπτό, από την ποικιλία των ετερόκλιτων στοιχείων που ήρθαν στο φως, ότι η περαιτέρω λεπτομερής διερεύνησή του θα μας έδινε τα απαραίτητα συμπληρωματικά στοιχεία που θα βοηθούσαν με τον τρόπο τους στην επίλυση της πληθώρας των «γρίφων» που είχαμε να αντιμετωπίσουμε για την ερμηνεία της δημιουργίας και της εξέλιξης της αρχαίας Ζώνης.

Η συνεχής φροντίδα για την καλύτερη δυνατή εμφάνιση και συντήρησή του αποδείχθηκε, επίσης, καταλύτης προς αυτή την κατεύθυνση. Με τον τρόπο αυτό, το μνημείο, καθώς είναι πλέον σε μεγάλο τμήμα του ορατό από τους οδικά διερχόμενους, λειτουργεί επικουρικά στο κάλεσμα για τη γνωριμία με αυτήν την ιδιαίτερα σημαντική, όπως απέδειξε η έρευνα, αρχαία ελληνική πόλη.

Με τις παραπάνω σκέψεις, η αναγκαιότητα της αυτόνομης παρουσίας του σε έναν από τους τόμους της πολύτομης σειράς εκδόσεων για την αρχαία Ζώνη κρίθηκε απαραίτητη.

Η επί χρόνια πολύτιμη συνεργάτης συνάδελφος αρχαιολόγος Χρυσάφενια Παρδαλίδου δέχτηκε να αντιμετωπίσει την πρόκληση, όταν της πρότεινα να ασχοληθεί με το υλικό αυτό.

Αποτέλεσμα αυτής της προσπάθειας είναι και ο τόμος που κρατάτε στα χέρια σας. Πιστεύω να αποτελέσει ένα ακόμη χρήσιμο βοήθημα για όσους ασχολούνται με τη μελέτη των οχυρώσεων στις αρχαίες ελληνικές πόλεις.

Πολυξένη Τσατσοπούλου-Καλούδη
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου
Δεκέμβριος 2015

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η παρούσα δημοσίευση έχει ως αντικείμενο μελέτης την αρχαία – κλασική, ως επί το πλείστον – οχύρωση μιας σημαντικής ελληνικής πόλης του Βόρειου Αιγαίου, που δημιουργήθηκε την εποχή του Β΄ Ελληνικού Αποικισμού στα παράλια της Θράκης. Η Ζώνη, κατοικημένη από πολύ παλαιότερα από αυτόχθονες πληθυσμούς, άκμασε, κυρίως, την κλασική εποχή και έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της ιστορίας της περιοχής. Παρουσιάζει τα κοινά χαρακτηριστικά της αρχαίας ελληνικής πόλης, όπως αυτά διαμορφώθηκαν στον αρχαίο ελληνικό κόσμο της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου, ξεκινώντας ως αποικία που γρήγορα ανεξαρτητοποιήθηκε από τη μητρόπολη και αποτέλεσε οικονομικό και πολιτιστικό κέντρο.

Καθώς οι αρχαίες οχυρώσεις της Θράκης είναι ένα θέμα με το οποίο η νεότερη έρευνα δεν έχει ασχοληθεί σε ικανοποιητικό βαθμό, και ελάχιστες σχετικές μελέτες από έλληνες ανασκαφείς έχουν δει το φως της δημοσιότητας, ελπίζουμε η παρούσα μελέτη να προσφέρει νέα επιστημονικά στοιχεία και να συμβάλει στον εμπλουτισμό της έρευνας γύρω από τις οχυρώσεις της περιοχής.

Κλείνοντας αυτήν τη μικρή εισαγωγή, θα ήθελα να απευθύνω τις ευχαριστίες μου στους ανθρώπους που βοήθησαν, ο καθένας με το δικό του τρόπο, να ξεκινήσει και να ολοκληρωθεί η συγκεκριμένη έρευνα: Πρωτίστως, εκφράζω τις βαθύτατες ευχαριστίες μου και την ευγνωμοσύνη μου στην Πολυξένη Τσατσοπούλου–Καλούδη, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου και υπεύθυνη των ανασκαφών του αρχαιολογικού χώρου της Ζώνης, για την παραχώρηση του υλικού, την άδεια χρήσης φωτογραφιών του αρχαιολογικού χώρου από το αρχείο της υπηρεσίας και, κυρίως, για την αμέριστη εμπιστοσύνη και συμπράξή της στα τελευταία είκοσι χρόνια συνεργασίας μας. Χωρίς τη δική της γενναιοδωρία και προνοητικότητα η παρούσα δημοσίευση δεν θα είχε πραγματοποιηθεί.

Επίσης, ευχαριστώ θερμά τους καθηγητές του Τμήματος Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού Παρευξείνιων Χωρών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης Ηλία Κ. Πετρόπουλο, Επίκουρο Καθηγητή, Ελευθέριο Χαρατσίδα, Επίκουρο Καθηγητή και την Αμαλία Αβραμίδου, Λέκτορα Κλασικής Αρχαιολογίας, για τις πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις τους. Ευχαριστώ, επίσης, τον αρχιτέκτονα Κωνσταντίνο Καλούδη, βασικό συνεργάτη της ανασκαφής για τις χρήσιμες παρατηρήσεις του και τις πολλές και ιδιαίτερα επικοινωνιακές συζητήσεις μας. Τέλος, ευχαριστώ την αγαπητή φίλη και συνάδελφο Φιλοξένη Αϊτατόγλου, για τις δεκάδες εξυπηρετήσεις και τις γόνιμες συζητήσεις μας γύρω από την αρχαία πόλη, και τον φύλακα αρχαιοτήτων Χρίστο Γκαλιμάνη, για τη βοήθειά του στην επιτόπια έρευνα στην ακρόπολη της Ζώνης.

Χρυσάφενια Παρδαλίδου
Δεκέμβριος 2015

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Τα τείχη των ελληνικών πόλεων αποτελούσαν «εμβληματικά μνημεία» του χώρου που περιέβαλαν. Για το λόγο αυτό χρησιμοποιήθηκαν συχνά στην τέχνη για να απεικονίσουν την έννοια της πόλης.¹ Η σημασία που έδιναν οι αρχαίοι Έλληνες στα τείχη των πόλεων τους διαφαίνεται και από το συμβολικό φορτίο που αυτά έφεραν. Το γκρεμίσμα των τειχών μιας ηττημένης πόλης εκλαμβανόταν ως ένδειξη απώλειας της αυτονομίας της. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός, που μας παραδίδουν οι αρχαίοι συγγραφείς, ότι μετά από την καταστολή κάθε αποστασίας, οι Αθηναίοι υποχρέωναν τις πόλεις να κατεδαφίζουν τα τείχη τους. Αλλωστε και η ίδια η Αθήνα, μετά την παράδοσή της στους Λακεδαιμονίους, αναγκάστηκε να γκρεμίσει το σύμβολο της δύναμής της, τα Μακρά Τείχη. Η σύνδεση των τειχών μιας πόλης με την ασφάλεια και την ανεξαρτησία της, καθιστούσαν την κατασκευή και συντήρησή τους «εθνικό» ζήτημα, για το οποίο μεριμνούσαν οι άρχοντες και οι πολίτες.²

Με το πέρασμα των αιώνων, παράλληλα με την αστική οργάνωση των πόλεων, εξελίχθηκε και η επιθετική και αμυντική δυνατότητά τους. Χρειάστηκαν αιώνες εξέλιξης και διαμόρφωσης, ώσπου οι μεγάλοι πλίνθινοι και λίθινοι οχυρωματικοί περίβολοι να αντικαταστήσουν τις πιο πρώιμες μορφές οχύρωσης, με τα χωμάτινα αναχώματα και τους πασσαλόπηκτους φράκτες.³ Στην προαποικιακή αλλά και στην αποικιακή περίοδο, η ασφάλεια πολλών ελληνικών πόλεων επιτυγχανόταν με την εκμετάλλευση των φυσικών οχυρώσεών τους, παρά με τεχνητά μέσα. Η κατασκευή των οχυρώσεων προσαρμοζόταν, κυρίως, στη γεωγραφική θέση και στη γεωμορφολογία της περιοχής, «ὄρθως δ' ἔχει τὰς τειχοποιίας ποιείσθαι προορῶντα τοὺς τόπους...».⁴ Αρκετές ελληνικές πόλεις απέκτησαν ισχυρούς οχυρωματικούς περιβόλους μόλις μετά την περσική εισβολή του 480 π.Χ. με σκοπό την προστασία των πληθυσμών τους σε μια μελλοντική παρόμοια επίθεση. Αλλά και ο Πελοποννησιακός πόλεμος συνέβαλε αργότερα στην αύξηση της κατασκευής οχυρώσεων. Έτσι, μέχρι το 400 π.Χ. ο μέσος όρος των ελληνικών πόλεων διέθετε ένα καλύτερο οχυρωματικό σύστημα απ' ό,τι τις προηγούμενες δεκαετίες. Ο 4^{ος} αι. π.Χ. υπήρξε η εποχή κατά την οποία επιτεύχθηκαν αλλαγές στη στρατιωτική οργάνωση και στην εξέλιξη της πολιορκητικής και οχυρωτικής τέχνης.⁵ Οι αρχιτεκτονικές μορφές των τειχών των περισσότερων πόλεων πλέον υπάκουαν στις απαιτήσεις της πολιορκητικής τέχνης, καθώς η σχέση οχυρωτικής και πολιορκητικής ήταν αλληλένδετη, ιδιαίτερα με

1. Frederiksen 2011, σελ. 38 – 40.

2. Fields 2006, σελ. 9.

3. Gat 2002, σελ. 126 – 131.

4. Φίλων Βυζ., 86,3 κ.εξ.

5. McNicoll 1986, σελ. 306 – 313.

την εισαγωγή του καταπέλτη το 399 π.Χ.⁶ Η νέα στρατηγική σημασία που απέκτησαν τα τείχη μετά τον 4^ο αι. π.Χ. φαίνεται και στα λεγόμενα του Αριστοτέλη, ο οποίος, επικρίνοντας την παλαιότερη συντηρητική άποψη του Πλάτωνα ότι η ύπαρξη τειχών κάνει τους πολίτες μαλθακούς και δειλούς,⁷ υποστηρίζει ότι είναι παράλογο το να μην τειχίζονται οι πόλεις, ιδίως με την εξέλιξη που είχε εκείνη την εποχή η πολεμική και πολιορκητική τέχνη.⁸

Συνήθως η οχύρωση εκλαμβάνεται και μελετάται ως κατηγορία της στρατιωτικής αρχιτεκτονικής. Όμως είναι εξίσου σημαντικός ο ρόλος που έπαιξαν τα τείχη στην εξέλιξη της πρώιμης πόλης, καθώς, μαζί με τους ναούς, αποτελούν σημαντική ένδειξη αστικοποίησης.⁹ Αν, μάλιστα, λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι η εμφάνιση του θεσμού της πόλης και η αστικοποίηση πρωτοεμφανίστηκαν στις ελληνικές αποικίες και, στη συνέχεια, μεταφέρθηκαν στις μητροπόλεις,¹⁰ ή, κατά άλλη άποψη, ότι η διαδικασία του σχηματισμού της πόλης επιταχύνθηκε από τον αποικισμό,¹¹ μπορούμε να κατανοήσουμε τη μεγάλη σημασία των αποικιακών οχυρώσεων. Η προσέγγισή τους, όχι μόνο ως στρατιωτικά έργα, αλλά και ως κατασκευές που εξυπηρετούσαν σκοπούς σχετικούς με τη λειτουργία, τις καθημερινές ανάγκες και τα ήθη ενός άστεως και των πολιτών του, μπορεί να συνεισφέρει στη μελέτη της κοινωνικής και οικονομικής ζωής του αρχαίου ελληνικού κόσμου.¹²

Η παραπάνω εξέλιξη φαίνεται ότι ακολουθήθηκε και στην περίπτωση των ελληνικών αποικιών. Από τα τέλη του 8^{ου} αι. π.Χ. και εξής, οι αποικιστικές εξορμήσεις των Ελλήνων στο Βόρειο Αιγαίο και στον Εύξεινο Πόντο, είτε ως επακόλουθο είτε ως ένα παράλληλο γεγονός με την ανάπτυξη των παλαιότερων πόλεων, οδήγησαν στις πρώτες απόπειρες σχεδιασμού πόλεων, στις οποίες η άμυνα έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο. Η επιβίωση, σε πολλές από αυτές τις περιπτώσεις, εξαρτιόταν από το κατά πόσο οι άποικοι θα κατάφεραν να θωρακίσουν τη νέα τους πατρίδα και να κρατήσουν μακριά κάθε ενδεχόμενο κίνδυνο. Στις περιπτώσεις που οι νεοαφιχθέντες είχαν να αντιμετωπίσουν εχθρικούς γηγενείς πληθυσμούς, αναγκάστηκαν να υψώσουν οχυρωματικά τείχη σχεδόν ταυτόχρονα με την ίδρυση της αποικίας. Στις περιπτώσεις που, προφανώς, δεν αντιμετώπισαν μια τέτοια κατάσταση, αλλά οι συνθήκες ήταν περισσότερο ευνοϊκές, είτε γιατί είχαν να αντιμετωπίσουν φιλήσυχους αγροτικούς πληθυσμούς, είτε γιατί οι Έλληνες υπερερούσαν από άποψη πολεμικής ετοιμότητας από τις ντόπιες φυλές, ή γιατί Θράκες και Έλληνες ενσωματώθηκαν γρήγορα σε ένα κοινό κοινωνικό, οικονομικό και πολιτιστικό μόρφωμα, οι οχυρώσεις των πόλεων τους χτίστηκαν αρκετά χρόνια ή και αιώνες μετά την αρχική εγκατάσταση στην ξένη γη. Η δεύτερη περίπτωση φαίνεται πως ισχύει για τη Ζώνη, παράκτια ελληνική πόλη του Βόρειου Αιγαίου, που βρισκόταν πάνω σε μία από τις κυριότερες παραλιακές συγκοινωνιακές αρτηρίες της αρχαίας Θράκης και

6. Müller 1995, σελ. 186.

7. Πλάτωνος *Νόμοι* 778,d,4–79,a,7.

8. Αριστοτέλους *Πολιτικά* 1331,a,9–14.

9. Shepherd 2005, σελ. 37 – 40 στο Tsetskhladze 2006, σελ. xlvii.

10. Malkin 1987, σελ. 12 & Hansen and Nielsen 2004, σελ. 19 στο Tsetskhladze 2006, σελ. xlvii.

11. de Polignac 2007, σελ. 133.

12. Frederiksen 2011, σελ. 5, 119.

εξυπηρετούσε τη σύνδεση με την υπόλοιπη Ελλάδα, τη Μικρά Ασία και τις υπόλοιπες παράκτιες ελληνικές πόλεις μεταξύ τους.

Συγκεκριμένα, η εγκατάσταση των Ελλήνων αποίκων στα θρακικά παράλια, έγινε άλλοτε ειρηνικά, άλλοτε όχι.¹³ Οι γηγενείς πληθυσμοί υπερερούσαν αριθμητικά, αλλά οι Έλληνες υπερείχαν στην πολεμική τακτική και στρατηγική και, ιδίως, σε ό, τι αφορούσε τη θάλασσα. Γι' αυτό και οι πρώτες εγκαταστάσεις έγιναν σε νησιά, που λειτούργησαν ως βάσεις, απ' όπου αργότερα οι άποικοι εξερεύνησαν τις απέναντι άγνωστες περιοχές. Στις παράκτιες αποικίες της Θράκης του Βόρειου Αιγαίου φαίνεται ότι ένα από τα πρώτα μελήματα των νέων πόλεων ήταν η κατασκευή οχυρωματικού περιβόλου, σχεδόν ταυτόχρονα ή λίγο αργότερα από την άφιξη των αποίκων στα νέα εδάφη. Ήταν μια απαραίτητη ενέργεια, εφόσον ήθελαν να επιβιώσουν σε μια άγνωστη χώρα.¹⁴ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Αβδήρων, όπου έχει αποκαλυφθεί τείχος των αρχαϊκών χρόνων και, συγκεκριμένα, του γ' τετάρτου του 7^{ου} αι. π.Χ., άρα σύγχρονο με την πρώτη φάση αποικισμού της περιοχής, που πραγματοποιήθηκε από τους Κλαζομενίους μεταξύ 656 – 652 π.Χ. Με την οχύρωση των βόρειων οροσειρών της παραλίας, «οι άποικοι των πρώτων χρόνων της αποικίας είχαν εξασφαλίσει τα νότια τους από τις επιθέσεις των τοπικών θρακικών φυλών, και κρατούσαν ελεύθερη την πρόσβασή τους στη θάλασσα και την επικοινωνία τους με το Νότο».¹⁵ Στη Σαμοθράκη, μητρόπολη της Ζώνης, τα τείχη της αρχαίας πόλης αποτελούν ένα από τα πιο εντυπωσιακά δείγματα αρχαίων ελληνικών οχυρωματικών περιβόλων.¹⁶ Το τείχος ακολουθεί και συμπληρώνει τη φυσική οχύρωση της περιοχής και περιβάλλει μια έκταση πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που καταλαμβάνει ο δομημένος χώρος, στοιχεία που θα παρατηρήσουμε και στα τείχη της Ζώνης. Το μεγάλο μήκος του περιβόλου επιβλήθηκε από την ανάγκη να οχυρωθούν και τα γύρω υψώματα, που εξασφάλιζαν την καλύτερη άμυνα του οικισμού. Διακρίνονται διάφορα συστήματα τοιχοποιίας που χρονολογούνται ως τον 3^ο αι. π.Χ. Τα παλαιότερα τμήματα του τείχους χρονολογούνται στον 6^ο αι. π.Χ.¹⁷ Η κατασκευή οχυρωματικού περιβόλου αρκετά χρόνια μετά την άφιξη των πρώτων Ελλήνων στο νησί, σε συνδυασμό και με άλλα ανασκαφικά στοιχεία,¹⁸ αποτελούν ενδείξεις ειρηνικής συνύπαρξης των αποίκων με τους γηγενείς κατοίκους.¹⁹ Από τις οχυρώσεις των πόλεων της Σαμοθρακικής Περαίας, σώζεται μόνο ο οχυρωματικός περίβολος της Ζώνης, που θα αναλυθεί παρακάτω.

13. Σαμσάρης 1980, σελ. 41 – 53.

14. Winter 1971, σελ. 22 – 25.

15. Κουκούλη 1988, σελ. 47 – 48. Γενικά για οχύρωση Αβδήρων βλ. Κουκούλη 1997, σελ. 715 – 725. Frederiksen 2011, σελ. 122 – 123. Καλλιντζή 2012.

16. Λαζαρίδης 1971, σελ. 80 – 84.

17. Matsas – Bakirtzis 1998, σελ. 31. Βλ. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 36.

18. Λέμαν 1954, σελ. 5. Πιεβα 2007.

19. Βλ. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 37.

2. ΖΩΝΗ

ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Η αρχαία Ζώνη βρίσκεται στο Νομό Έβρου, είκοσι περίπου χιλιόμετρα δυτικά της Αλεξανδρούπολης (Εικ. 1).²⁰ Ο αρχαιολογικός χώρος έγινε γνωστός ήδη από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα λόγω στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης Ελλήνων και ξένων ερευνητών.²¹ Η πρώτη συστηματική ανασκαφή διενεργήθηκε το 1966 από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Θράκης Ανδρέα Κ. Βαβρίτσα,²² ο οποίος, με οικονομική συνδρομή της Αρχαιολογικής Εταιρείας, ερεύνησε τον χώρο για αρκετά χρόνια. Από το 1983 άρχισε να συμμετέχει στην έρευνα και η τότε ΙΘ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Θράκης, υπό την ευθύνη της αρχαιολόγου Πολυξένης Τσατσοπούλου. Από τον Οκτώβριο του 2014 ο αρχαιολογικός χώρος τελεί υπό την αιγίδα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου.

Πρόκειται για τη σημαντικότερη και ακμαιότερη από τις πόλεις της Σαμοθρακικής Περαίας, τα «Σαμοθρηκία τείχεα» του Ηροδότου,²³ που εκτεινόταν από το όρος Ίσμαρος μέχρι και τις εκβολές του Έβρου ποταμού (Εικ. 2).²⁴ Ιδρύθηκε στο α΄ μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. από Έλληνες Ιωνικής καταγωγής από τη Σάμο ή/και Αιολικής καταγωγής από τη Λέσβο ή την Τρώαδα, που ήδη είχαν αποικίσει το νησί της Σαμοθράκης.²⁵ Η πρώτη αναφορά στην πόλη γίνεται από τον Εκαταίο γύρω στο 500 π.Χ., όπως μας διασώζει ο Στέφανος

20. Τσατσοπούλου 2001. Τσατσοπούλου, Ζώνη. Για μια διεξοδικότερη παρουσίαση της πόλης και της ιστορίας της, βλ. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 67 κ.εξ.

21. Kazarov 1918. Μπακαλάκης 1958.

22. Βαβρίτσας 1966, σελ. 67 – 70.

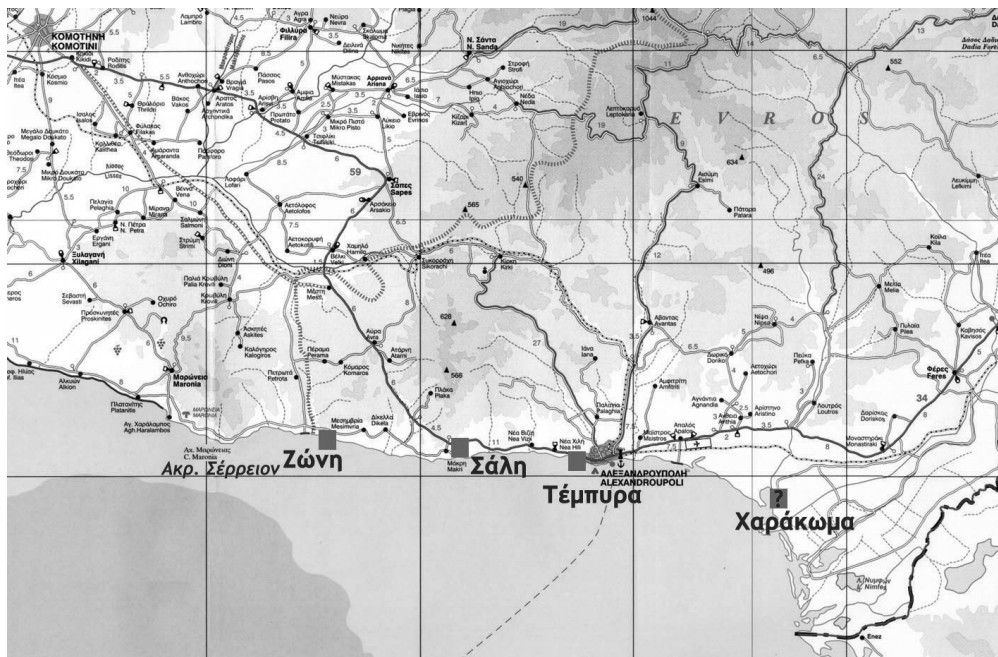
23. Ηρόδοτος *Ιστορία*, VII, 108.

24. Για την πιο πρόσφατη άποψη περί της ακριβούς χωροθέτησης των πόλεων της Περαίας της Σαμοθράκης, βλ. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 39 – 67. Τσατσοπούλου 2008, σελ. 1 – 8. Τσατσοπούλου 2009, σελ. 409 – 420. Τσατσοπούλου 2007. Τσατσοπούλου, Περαία. Tiverios 2008, σελ. 107 – 109.

25. Λαζαρίδης 1971, σελ. 18 – 19. Τριαντάφυλλος 2000, σελ. 76. Tiverios 2008, σελ. 110 – 114. Για τους προβληματισμούς που θέτουν τα νέα στοιχεία της έρευνας σχετικά με την καταγωγή των κατοίκων της Ζώνης και τη σύνθεση του πληθυσμού της, βλ. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 70 – 94.

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου της Ζώνης. Βρίσκεται είκοσι περίπου χιλιόμετρα δυτικά της Αλεξανδρούπολης

Εικ. 2. Οι πόλεις της Σαμοθρακικής Περαίας, τα «Σαμοθρηκία τείχη» του Ηροδότου, εκτείνονταν από το όρος Ικαρος μέχρι και τις εκβολές του Έβρου ποταμού

Βυζάντιος, «Ζώνη, πόλις Κικόνων. Ἐκαταίος Εὐρώπη. τὸ ἔθνικὸν Ζωναίος».²⁶ Η Ζώνη αναφέρεται και σε μεταγενέστερους συγγραφείς. Ο Ψευδοσκύλαξ, τον 4^ο αι. π.Χ. αναφέρει «Κατὰ ταῦτα Σαμοθράκη νῆσος καὶ λιμὴν. Κατὰ ταύτην ἐν τῇ ἠπειρῷ ἐμπόρια Δρυς, Ζώνη...».²⁷ Τέλος, το όνομα της πόλης υπάρχει καταγεγραμμένο και στους φορολογικούς καταλόγους της Α΄ Αθηναϊκῆς Συμμαχίας.²⁸

Η Ζώνη ιδρύθηκε σε μια περιοχή, όπου υπήρχε ἤδη κατοίκηση αυτοχθόνων πληθυσμών.²⁹ Τα νεότερα στοιχεία της έρευνας οδηγούν στην άποψη ότι προϋπήρχαν εμπορικές επαφές με το θρακικό φύλο των Κικόνων, που διαβιούσε εκεί, ενδεχομένως σε γειτονική περιοχή. Ίσως είχε προηγηθεί, στα τέλη του 7^{ου} ή στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ., η δημιουργία από τους Έλληνες αποίκους της Ιωνίας ενός εμπορίου με μικτή σύνθεση στην περιοχή, όπου αργότερα χτίστηκε η Ζώνη. Αυτό ευνόησε και τη μετέπειτα εγκατάσταση των αποίκων, που έγινε με ειρηνικό τρόπο. Στη συνέχεια, όπως όλα δείχνουν, υπήρχε συμβίωση με τους γηγενείς και μέσα στην ελληνική πόλη.³⁰ Χαρακτηριστική είναι η συνύπαρξη εισαγόμενης και ντόπιας χειροποίητης κεραμικής, κυρίως κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους στον ευρύτερο χώρο της πόλης,³¹ καθώς και η συνύπαρξη επιγραφών στην ελληνική γλώσσα και σε τοπική θρακική διάλεκτο σε όστρακα και λίθους, κυρίως από το σημαντικότερο οικοδόμημα της Ζώνης, το Ιερό του Απόλλωνα.³²

Μετά τη λήξη των περσικών πολέμων και την αποδέσμευση της Θράκης από την περσική κατοχή κατά το β΄ τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., η Σαμοθράκη και οι πόλεις της Περαίας της περνούν στην αθηναϊκή σφαίρα επιρροής και αρχίζει η περίοδος της άνθησής τους. Η Ζώνη έφτασε στο απόγειο της ακμής της στους κλασικούς χρόνους, όταν το εμπόριο γινόταν μέσω των θαλάσσιων δρόμων, όπως μαρτυρούν και τα νομίσματα διαφόρων άλλων ελληνικών πόλεων του Βόρειου Αιγαίου, του Βοσπόρου, της Προποντίδας, της Ρόδου και άλλων περιοχών που βρέθηκαν εκεί.³³ Την ίδια περίοδο βρίσκεται σε πλήρη ακμή και το βασίλειο των Οδρυσών, που επεδίωκε καλές σχέσεις με τις ελληνικές αποικίες του Βορειοανατολικού Αιγαίου.³⁴ Στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. η Ζώνη έχει ἤδη αποκτήσει αυτονομία και ανεξαρτησία από τη μητρόπολη Σαμοθράκη και εκμεταλλεύεται την προνομιακή της θέση, εξυπηρετώντας τις εμπορικές επαφές μεταξύ Αθηναίων και Θρακών.³⁵

26. Στ.Βυζάντιος, 298.

27. Ψευδοσκύλαξ, 67.

28. Tsatsopoulou 2007, σελ. 648, 655, πίν. 1. Tsatsopoulou 1997a

29. Λαζαρίδης 1971, σελ. 35. Βαβρίτσας 1988, σελ. 80. Tsatsopoulou-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 33 – 36, 70 – 80.

30. Tsatsopoulou-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 80 – 84.

31. Βλ. Παρδαλίδου «Θρακική κεραμική» στο Tsatsopoulou-Brixhe κ.ά. 2015.

32. Βλ. Brixhe, Ζουρνατζή «Λίθινες επιγραφές» στο Tsatsopoulou-Brixhe κ.ά. 2015. Tsatsopoulou 1997a, σελ. 618 – 619. Βλ. Tsatsopoulou «Αρχαία Ζώνη» στο Tsatsopoulou-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 71 – 72. Tsatsopoulou, Γλώσσα.

33. Tsatsopoulou 1997, σελ. 920 – 921. Tsatsopoulou 1997a, σελ. 619.

34. Σαμσάρης 1980, σελ. 99 κ.εξ. Archibald 1998, σελ. 145 – 148.

35. Tsatsopoulou 1987, σελ. 18. Βλ. Tsatsopoulou «Αρχαία Ζώνη» στο Tsatsopoulou-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 93 – 94.

Εικ. 3. Ο «Περιτειχισμένος Οικισμός» στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης που δημιουργήθηκε στα μέσα-τέλη του 3^{ου} αι.

Η μετάβαση από τον 5^ο στον 4^ο αι. π.Χ. είναι μια περίοδος ανταγωνισμού μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης για τον έλεγχο στο Αιγαίο. Παρόλα αυτά, η Ζώνη εξακολουθεί να διανύει μια περίοδο οικονομικής και πολιτισμικής άνθησης σε όλη τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. και, μάλιστα, κόβει και δικό της νόμισμα.³⁶

Στα τέλη όμως του 4^{ου}–αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. άρχισε να χάνει την αίγλη και τη δύναμή της. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ολοκληρωτικής καταστροφής, παρά μόνον εγκατάλειψης.³⁷ Στα μέσα – τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ. το νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης απομονώθηκε με ξεχωριστό τείχος δημιουργώντας τον «Περιτειχισμένο Οικισμό» (Εικ. 3), όπως συμβατικά ονομάστηκε από τους ανασκαφείς,³⁸ πάνω στις παλαιότερες οικοδομικές φάσεις, μέσα στον οποίο συνεχίστηκε η ζωή μέχρι και τις αρχές του 1^{ου} αι. π.Χ., ενώ τα υπόλοιπα τμήματα της πόλης φαίνεται ότι εγκαταλείφθηκαν. Η παρακμή της Ζώνης τοποθετείται χρονικά σε μια εποχή κατά την οποία εγκαθιδρύθηκε στην περιοχή η μακεδονική κυριαρχία, που άλλαξε ριζικά το πολιτικό και οικονομικό σκηνικό. Ο Φίλιππος ο Β΄ κατέλυσε το Οδρυσικό

36. Γαλάνη–Κρίκου 1996, σελ. 63 – 80.

37. Για μια λεπτομερή ανάλυση της κατάστασης στη Ζώνη αυτήν την περίοδο και την παράθεση των αιτιών παρακμής βλ. Τσατσοπούλου «Αρχαία Ζώνη» στο Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 94 – 103.

38. Για την ανασκαφή του Περιτειχισμένου Οικισμού, βλ. Βαβρίτσας 1966 – 1971, 1973, 1975 – 1978, 1983.

κράτος και έπληξε τα συμφέροντα της Αθήνας στη νοτιοανατολική περιοχή της Θράκης.³⁹ Ιδρύθηκαν νέες αποικίες στο εσωτερικό της Θράκης με πολιτικοστρατιωτικό κυρίως χαρακτήρα και ισχυροποιήθηκαν άλλες, ανταγωνιστικές προς τις άλλοτε ισχυρές πόλεις της Σαμοθρακικής Περαίας.⁴⁰ Το εμπόριο άρχισε να εξυπηρετείται από τους χερσαίους δρόμους που συνέδεαν τις μακεδονικές και αργότερα ρωμαϊκές αποικίες της ενδοχώρας.⁴¹ Η δημιουργία της Εγνατίας οδού στη συνέχεια επιτάχυνε την παρακμή των παράκτιων αποικιών, μεταξύ άλλων και της Ζώνης.⁴² Η παρακμή της ενδεχομένως να συνδέεται και με την παράλληλη ακμή του θρησκευτικού κέντρου της μητρόπολης Σαμοθράκης, κυρίως κατά τους ελληνιστικούς και αργότερα ρωμαϊκούς χρόνους. Καμία αναφορά στα ρωμαϊκά ή μεταγενέστερα χρόνια δεν γίνεται για τη Ζώνη, ίσως γιατί είχε υποβιβαστεί σε κώμη ή είχε προσαρτηθεί στην ήδη ανερχόμενη γειτονική πόλη Μαρώνεια. Ο Ρωμαίος ιστορικός Τίτος Λίβιος, κατά την περιγραφή γεγονότων του 188 π.Χ., αναφέρει τη Σάλη, την άλλη πόλη της Περαίας, ως κώμη των Μαρωνιτών.⁴³ Πιθανόν η Ζώνη να είχε την ίδια τύχη. Πάντως μέχρι και τα πρώιμα βυζαντινά χρόνια, υπάρχουν ίχνη περιστασιακής κατοίκησης της, αγροτικού μάλλον χαρακτήρα.

39. Σαμσάρης 1980, σελ. 32 – 33. Πελεκίδης 2000, σελ. 110 – 113. I.E.E. Γ2, σελ. 76 – 78.

40. Τσατσοπούλου, Ζώνη, σελ. 10. Σαμσάρης 1980, σελ. 57 – 61.

41. Περισσότερα για το οδικό δίκτυο της αρχαίας Θράκης, βλ. Σαμσάρης 1980, σελ. 76 – 88.

42. Τσατσοπούλου 2005 – 2015.

43. Tsatsopoulou 2007, σελ. 648. Τριαντάφυλλος 2000, σελ. 80.

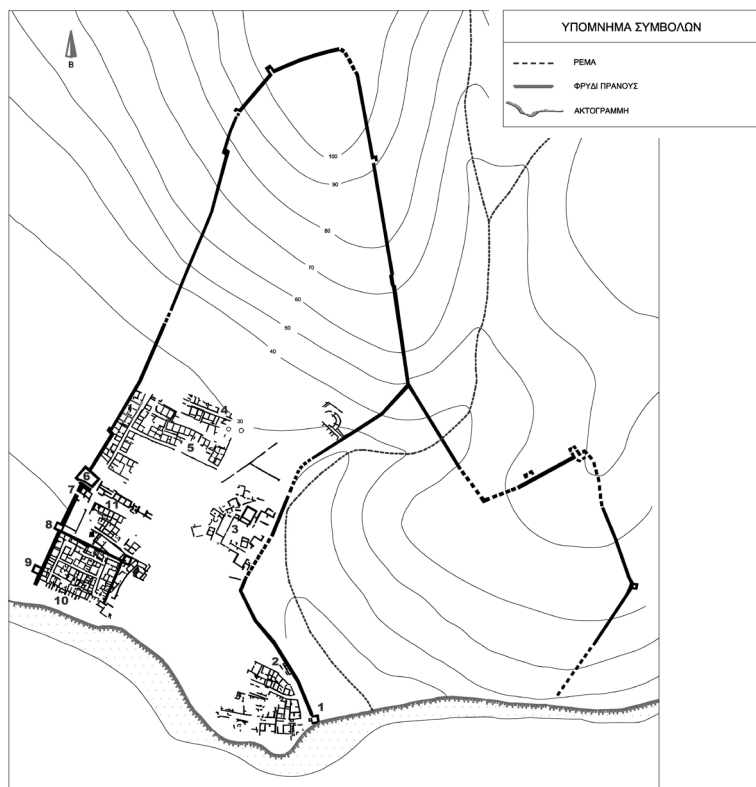
3. ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Όπως ακόμη και σήμερα μπορεί κανείς να διακρίνει, η αρχαία πόλη ήταν αναπτυγμένη σε μια παραθαλάσσια περιοχή στη νότια πλαγιά ενός χαμηλού λόφου, στους πρόποδες του Ζωναίου όρους και στα ανατολικά μιας μικρής πεδιάδας, που τη διέσχισε ένας χείμαρρος, γνωστός ως Σκοτεινό Ρέμα ή Σαπλί Ντερέ. Ο οχυρωματικός περίβολος της Ζώνης περικλείει μια έκταση περίπου 123 στρεμμάτων. Ένα εσωτερικό τείχος με κατεύθυνση σχεδόν από Βορρά προς Νότον χωρίζει την πόλη σε δύο τμήματα, από τα οποία το ανατολικό φαίνεται να είναι τελείως ακατοίκητο (Εικ. 4). Προς το παρόν, στην περιοχή αυτή δεν έχει γίνει συστηματική ανασκαφή.

Το δυτικό τμήμα αποτελεί τον χώρο της κύριας πόλης και είναι αυτό, που κατά ένα μεγάλο μέρος του, έχει ανασκαφεί. Το βόρειο μισό τμήμα της κύριας πόλης απλώνεται στο απότομο πρανές του λόφου, στο ψηλότερο σημείο του οποίου –σε υψόμετρο 108,50μ.– βρισκόταν η ακρόπολη του οικισμού. Τόσο τα φυσικά (χείμαρρος στα ανατολικά, θάλασσα στα νότια), όσο και τα τεχνητά όρια της πόλης (τείχη), ορίζουν και τους βασικούς άξονες του πολεοδομικού ιστού. Η πόλη είχε έναν αρκετά καλό πολεοδομικό σχεδιασμό, με οριζόντιους και κάθετους δρόμους που ορίζουν οικοδομικά τετράγωνα. Οι δρόμοι έχουν πλάτος που κυμαίνεται από 2,5 έως και 7μ.⁴⁴. Μέσα σε αυτό το οικιστικό πλέγμα αποκαλύφθηκαν κυρίως θεμελιώσεις ιδιωτικών κατοικιών, απομεινάρια εργαστηρίων και δημόσιων κτιρίων.

Οι οικίες ακολουθούν τη γνωστή κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. την αρχαιοελληνική τυπολογία, με μικρούς χώρους διαταγμένους γύρω από μια αυλή και έναν ή δύο ορόφους. Σε αρκετούς χώρους βρέθηκαν στοιχεία που δηλώνουν επαγγελματική χρήση, όπως κλίβανος, υπολείμματα επεξεργασίας μετάλλων, μήτρες ειδωλίων κ.ά. Η αποκάλυψη αποχετευτικών αγωγών δηλώνει την ύπαρξη κάποιου αποχετευτικού δικτύου. Η ύδρευση γινόταν από πηγάδια. Ασυνήθιστο εύρημα αποτελεί ένα κτιριακό συγκρότημα στο βόρειο τομέα της κύριας πόλης, το οποίο στα θεμέλιά του διέθετε σύστημα αποστράγγισης των υπόγειων υδάτων κατασκευασμένο από πολλούς οξυπύθμενους αμφορείς, τοποθετημένους σε

44. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 15 – 16.

Εικ. 4.

1. Νοτιοανατολική Πύλη	7. Δυτική Πύλη
2. Ιερό Δήμητρας	8. Πύργος της Μυρσίνης
3. Ιερό Απόλλωνα	9. Νοτιοδυτικός Πύργος
4. Συγκρότημα με αμφορείς	10. Περιτειχισμένος Οικισμός
5. Οικιστικά σύνολα	11. Αγορά (:)
6. Νέος Πύργος	

πυκνή διάταξη με το στόμιο στο έδαφος.⁴⁵ Για την αγορά της πόλης δεν υπάρχουν ακόμη επαρκή στοιχεία, όπως επίσης και για το λιμάνι της, παρόλο που θα περιμέναμε να βρεθεί, αν λάβουμε υπόψη μας το σχετικό χωρίο του Ηροδότου,⁴⁶ σύμφωνα με το οποίο, εδώ, και στις γειτονικές παραλίες, προσάραξε ο στόλος του Ξέρξη. Πιθανόν να επρόκειτο για φυσικά λιμάνια. Γενικά πάντως στη νότια θρακική ακτή και, ιδίως, ανάμεσα στις εκβολές του Νέστου και του Έβρου υπάρχουν αμμόδεις παραλίες, κατάλληλες για αγκυροβόληση. Το πιο κοντινό στη Ζώνη κατάλληλο φυσικό λιμάνι βρίσκεται τρία χιλιόμετρα δυτικά της, στην τοποθεσία «Γάτος».⁴⁷

45. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 27 – 28. Τσατσοπούλου 1997, σελ. 918 – 919. Τσατσοπούλου 1995, σελ. 670 – 671.

46. Ηρόδοτος *Ιστορίαι*, VII, 59.

47. Σαμσάρης 1980, σελ. 77.

Εικ. 5. Αεροφωτογραφία του συγκροτήματος του Ιερού του Απόλλωνα με τον ναό και τα βοηθητικά κτίρια γύρω από μια κεντρική αυλή

Το πρώτο δημόσιο κτίριο που αποκαλύφθηκε στην πόλη ήταν ένα Ιερό Δήμητρας, στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης και σε επαφή με το τείχος.⁴⁸ Πρόκειται για μια μικρή ορθογώνια κατασκευή (1,50x7,50μ.) από λευκό ασβεστόλιθο, που αποτελείται από έναν τριμερή χώρο και έναν περίβολο. Ο χώρος ταυτίστηκε από ένα ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος με την αναθηματική επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. «ΑΡΧΗΝΑΣΣΑ ΚΕΦΑΛΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙ»⁴⁹ και από ένα θησαυρό χρυσών, επίχρυσων, επάργυρων και χάλκινων, σφυρήλατων, αναθηματικών πλακιδίων με λατρευτικές παραστάσεις που σχετίζονται με τη λατρεία της Δήμητρας και της Μεγάλης Θεάς της μητρόπολης Σαμοθράκης.⁵⁰

Το σημαντικότερο δημόσιο κτιριακό συγκρότημα που έχει μέχρι στιγμής αποκαλυφθεί είναι το Ιερό του Απόλλωνα (Εικ. 5).⁵¹ Ο θεός Απόλλωνας ήταν ο πολιούχος θεός της Ζώνης, όπως φαίνεται στον εμπροσθότυπο και των τριών τύπων χάλκινων νομισμάτων που έκοψε η πόλη τον 4^ο αι. π.Χ.⁵² Είναι άλλωστε γνωστό ότι ο Απόλλωνας ήταν ο θεός-προστάτης

48. Βαβρίτσας 1973, σελ. 77 – 79. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 19 – 20.

49. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 512.

50. Βαβρίτσας 1973, πίν. 91 – 96. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 34 – 35.

51. Η ανασκαφή του Ιερού έφερε στο φως ιδιαίτερα εντυπωσιακά ευρήματα. Για την αρχική ανακάλυψη του Ιερού βλ. Τσατσοπούλου 1991, σελ. 489 – 492. Τσατσοπούλου 1992, σελ. 577 – 581. Γενικότερα βλ. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 20 – 21. Βλ. πλήρης δημοσίευση του Ιερού στο Τσατσοπούλου-Βrixhe κ.ά. 2015.

52. Γαλάνη – Κρίκου 1996, σελ. 63 – 80. Τσατσοπούλου 1997, σελ. 920 – 921. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 29. Βλ. Γαλάνη – Κρίκου, Τσέλεκας «Τα νομίσματα από το Ιερό του Απόλλωνα» στο Τσατσοπούλου-Βrixhe κ.ά. 2015. Γαλάνη, Τασακλάκη, Τσέλεκας 2015.

των αποίκων, σύμβουλος των οικιστών και προστάτης των ναυτικών, ενώ η λατρεία του ήταν πολύ διαδεδομένη στις αποικίες, τόσο στον ελληνικό χώρο, όσο και στον Εύξεινο Πόντο.⁵³ Όμως και για τους Θράκες, ο Απόλλωνας ταυτιζόταν με τον Ορφέα.⁵⁴ Κατά την ανασκαφή των ετών 1988–1989,⁵⁵ αποκαλύφθηκε κτιριακό συγκρότημα με έναν κεντρικό πλακοστρωμένο αύλειο χώρο, που περικλείεται από βοηθητικά κτίρια. Το σημαντικότερο κτίριο του συγκροτήματος είναι ένα ορθογώνιο κτίσμα περίπου 9x15μ. με προσανατολισμό ΒΑ προς ΝΔ και παράλληλο προς το εσωτερικό ανατολικό σκέλος του τείχους της πόλης. Πρόκειται για ένα ναό πρόστυλο ή εν παραστάσι –σώζεται μόνο η θεμελίωση και όχι η ανωδομή– με πρόσοψη στραμμένη προς τη θάλασσα, που δέσποζε σε ένα από τα ψηλά σημεία της πόλης και πιθανόν ήταν ορατός από τα υπόλοιπα σημεία της, αλλά και από τη θάλασσα, από τα καράβια που προσέγγιζαν το λιμάνι της. Η ασφαλής ταύτιση του ναού έγινε από τα εκατοντάδες ενεπίγραφα μελαμβοφή και μελανόμορφα θραύσματα αγγείων με χαραγμένο το όνομα του θεού Απόλλωνα, που βρέθηκαν στο χώρο του ναού, ανάμεσα σε εκατοντάδες άλλα αξιόλογα ευρήματα. Κάποιες από αυτές τις επιγραφές μάλιστα, φανερώνουν ότι πολλοί αναθέτες δεν μιλούσαν την ελληνική γλώσσα, καθώς οι περισσότερες είναι χαραγμένες με ελληνικούς χαρακτήρες αλλά με ακατανόητο περιεχόμενο. Παρόμοιες αναθηματικές επιγραφές ανακαλύφθηκαν και στη Σαμοθράκη.⁵⁶ Η μελέτη αυτού του υλικού της Ζώνης απέδειξε ότι ένα μεγάλο μέρος των επιγραφών ήταν γραμμένο σε τοπική θρακική διάλεκτο, γεγονός εξαιρετικά σημαντικό από γλωσσολογική και όχι μόνο άποψη καθώς αποδεικνύουν τη σημαντική θέση των Θρακών στην τοπική κοινωνία μιας ελληνικής πόλης του 4^{ου} αι. π.Χ.⁵⁷ Από τα ευρήματα – κυρίως την κεραμική – ο ναός χρονολογείται στους αρχαϊκούς χρόνους, γεγονός μεγάλης σημασίας, καθώς αποτελεί το μοναδικό ταυτισμένο αρχαϊκό ιερό Απόλλωνα σε όλη την ελληνική Θράκη απ' όσο γνωρίζουμε μέχρι σήμερα και φανερώνει ότι η Ζώνη ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ. λειτουργούσε ως οργανωμένο αστικό κέντρο, στο οποίο συνυπήρχε το ελληνικό με το θρακικό στοιχείο.

Ιδιαίτερα εντυπωσιακά είναι και τα ευρήματα που προήλθαν από το νεκροταφείο, το οποίο εκτείνεται δυτικά της αρχαίας πόλης, έξω από τα τείχη της. Ευρήματα προϊστορικών χρόνων από τον 10^ο έως τον 7^ο αι. π.Χ. υποδηλώνουν την προγενέστερη ύπαρξη θρακικού οικισμού στην περιοχή.⁵⁸ Έχουν βρεθεί περίπου 150 ταφές που καλύπτουν όλο σχεδόν το φάσμα της αρχαίας ταφικής τελετουργίας. Μελανόμορφα και ερυθρόμορφα αγγεία, περίτεχνα χρυσά και ασημένια κοσμήματα, πήλινα ειδώλια και άλλα μαρτυρούν την οικονομική ευρωστία της πόλης και το υψηλό πολιτιστικό της επίπεδο.⁵⁹

53. Petropoulos 2010, σελ. 283 – 293.

54. Tsetskhladze 1998, σελ. 63.

55. Τσατσοπούλου 1992, σελ. 489 – 492, 577 – 581.

56. Μάτσας 2004, σελ. 227 – 257. Ilieva 2007, σελ. 218 – 221.

57. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015. Τσατσοπούλου, Γλώσσα.

58. Βαβρίτσας 1966, σελ. 70. Βαβρίτσας 1967, σελ. 93 – 94. Βαβρίτσας 1970, σελ. 72 – 75. Τσατσοπούλου 1993, σελ. 587 – 590. Για μια διεξοδικότερη μελέτη του νεκροταφείου και των ευρημάτων του, βλ. Ηλιοπούλου 2015.

59. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 24 – 25. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015. Ηλιοπούλου 2015.

4. Η ΟΧΥΡΩΣΗ

Η Ζώνη, όπως είδαμε παραπάνω, ήταν η σημαντικότερη πόλη από τα «Σαμοθρηκία τείχεα» του Ηροδότου. Η λέξη «τείχος», ήδη από τους αρχαίους συγγραφείς, χρησιμοποιείται για να δηλώσει την οχύρωση μιας πόλης, αλλά και την ίδια την πόλη, που, όπως η πλειοψηφία των αρχαίων ελληνικών πόλεων, διαθέτει τείχος.⁶⁰ Τα ισχυρά τείχη της Ζώνης εκ πρώτης όψεως μας οδηγούν στο να υποθέσουμε ότι οι άποικοι αντιμετώπισαν προβλήματα με τους γηγενείς πληθυσμούς παρόμοια με εκείνα των γειτονικών πόλεων, π.χ. Αβδήρων και Στρώμης, στην προσπάθειά τους να εδραιώσουν την παρουσία τους στην περιοχή. Θα δούμε όμως παρακάτω ότι αυτή η άποψη δεν φαίνεται να ευσταθεί.

Εικ. 6. Οικοδομικό υλικό από τη Ζώνη, εντοιχισμένο σε σπίτια του σύγχρονου οικισμού της Μεσημβρίας

Η ύπαρξη του οχυρωματικού περιβόλου της Ζώνης ήταν γνωστή πριν ακόμη την έναρξη της συστηματικής έρευνας στο χώρο, καθώς αρκετά σημεία του ήταν ορατά.⁶¹ Αυτό στο παρελθόν διευκόλυνε τους κατοίκους τής γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο περιοχής να αποσπάσουν μεγάλο μέρος του οικοδομικού υλικού των τειχών της αρχαίας πόλης και να το χρησιμοποιήσουν για να χτίσουν τα σπίτια τους.⁶² Χαρακτηριστική είναι η εύρεση εντοιχισμένων λίθων του τείχους σε σπίτια του γειτονικού σύγχρονου οικισμού Μεσημβρία (Εικ. 6), αλλά και η μαρτυρία για ύπαρξη αντίστοιχου υλικού στο λιμάνι της Αλεξανδρούπολης.⁶³ Τα ορατά τμήματα του τείχους, όπως είναι εύλογο, «υπέδειξαν» και στον πρώτο ανασκαφέα από πού να ξεκινήσει την πρώτη, ανιχνευτικού χαρακτήρα, έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο.⁶⁴

60. Frederiksen 2011, σελ. 20 – 25.

61. Μπακαλάκης 1961, σελ. 12 – 13.

62. Βαβρίτσας 1988, σελ. 82.

63. Βαβρίτσας 1973, σελ. 76. Παναγιώτου 2007, σελ. 50.

64. Βαβρίτσας 1966, σελ. 67.

Εικ. 7. Το τείχος της Ζώνης περιβάλλει στο Βορρά την ακρόπολη του οικισμού, ακολουθώντας το «φρύδι» του λόφου

Εικ. 8. Το νότιο τμήμα της πόλης που χάνεται στη θάλασσα

Παρά την καταστροφή μεγάλου μέρους του τείχους από τη λιθολόγηση ή φυσικές καταστροφές, διασώθηκαν αρκετά τμήματα της θεμελίωσης αλλά και της ανωδομής του, που βοηθούν να διαγραφεί με σαφήνεια η πορεία του, αλλά και τα όρια της πόλης που αυτό περιβάλλει. Όπως οι περισσότερες πρώιμες ελληνικές οχυρώσεις όλου του ελληνικού κόσμου, έτσι και ο οχυρωματικός περίβολος της Ζώνης ακολουθεί το μοτίβο των ακροπόλεων της πρώιμης εποχής του Σιδήρου.⁶⁵ Δηλαδή ακολουθεί τη φυσική οχύρωση της

65. Winter 1971, σελ. 108.

περιοχής με όλα εκείνα τα στοιχεία που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν για ενίσχυση της άμυνάς του, την ακτογραμμή με τους απότομους βράχους, την κορυφογραμμή του λόφου, τις χαράδρες και τα ρέματα. Διατηρεί ακόμη και το στοιχείο να περιλαμβάνει ακατοίκητες οχυρές εκτάσεις, όπως θα δούμε κυρίως στην εξέταση του βόρειου και ανατολικού της τομέα. Παρόμοια κατάσταση παρατηρούμε στη Σαμοθράκη⁶⁶ και στα Άβδηρα.⁶⁷ Έτσι, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα τείχη της Ζώνης παρουσιάζουν στοιχεία του τύπου του *Geländemauer* (Εκτενής Αμυντικός Περίβολος), σύμφωνα με τον οποίο τα τείχη ακολουθούσαν μια διαδρομή γύρω από ολόκληρη την πόλη, περιβάλλοντας όλα σχεδόν τα φυσικά οχυρά σημεία της και όχι μόνο την ακρόπολη ή τον κεντρικό οικισμό, όπως συνηθίζονταν στις πρώτες οχυρωμένες πόλεις. Αυτό γινόταν για στρατηγικούς λόγους, κυρίως για να υπάρχει πλήρης εποπτεία της πόλης, των λιμανιών και της γύρω περιοχής και για να μην δίνεται η ευκαιρία στους εχθρούς να καταλάβουν καίρια σημεία, απ' όπου θα μπορούσαν να επιτεθούν ή να ελέγχουν την πόλη.⁶⁸ Αυτός ο τύπος οχύρωσης, ενώ σε μια πρώιμη μορφή του υπήρχε και σε παλιότερες περιόδους (π.χ. τείχη του Πολυκράτη στη Σάμο, 6^{ος} αι. π.Χ.), ήταν συνηθέστερος κατά τον 5^ο και κυρίως τον 4^ο αι. π.Χ., ενώ γύρω στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. άρχισε να εγκαταλείπεται.⁶⁹

Έτσι, το τείχος της Ζώνης, συνολικού μήκους περίπου 1.370μ., περιβάλλει στο Βορρά την ακρόπολη του οικισμού, ακολουθώντας το «φρύδι» του λόφου (Εικ. 7). Στην ακρόπολη, από τις έρευνες που έχουν γίνει μέχρι στιγμής, φαίνεται να υπάρχουν μόνο στοιχεία περιστασιακής κατοίκησης, πιθανόν από τους στρατιώτες που έκαναν περιπολία στην πάροδο και διέμεναν στους πύργους. Η μεγάλη κλίση του εδάφους δεν επέτρεπε την κατασκευή οποιουδήποτε μεγάλου οικοδομήματος, παρά μόνο μεμονωμένων κτισμάτων και αναλημματικών τοίχων.⁷⁰ Το ίδιο παρατηρούμε και στην ακρόπολη της Σαμοθράκης.⁷¹ Άλλωστε, πολύ σπάνια σώζονται στις ακροπόλεις ορατά ίχνη οικιών.⁷² Από εκεί, από το υψηλότερο σημείο, τα δύο σκέλη του τείχους, το δυτικό και το ανατολικό, κατηφορίζουν ομαλά προς τη θάλασσα. Το νότιο τμήμα του τείχους και το νότιο τμήμα της πόλης δεν σώζονται, καθώς η διάβρωση λόγω της θάλασσας είναι μεγάλη, οπότε δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για τη διαμόρφωσή του (Εικ. 8). Πιθανόν η πόλη να εκτεινόταν ακόμη 50–100μ. προς τη θάλασσα.⁷³ Μπορούμε να εικάσουμε ότι ο οχυρωματικός περίβολος εξασφάλιζε την προσβασιμότητα της πόλης στη θάλασσα, πιθανόν στο λιμάνι ή τα λιμάνια της, παρόλο που οι υποβρύχιες έρευνες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων το Σεπτέμβριο του 1996 δεν απέδωσαν καμία σχετική ένδειξη. Πιθανόν να επρόκειτο για φυσικά λιμάνια. Γενικά πάντως στη νότια θρακική ακτή και, ιδίως, ανάμεσα στις εκβολές του Νέστου και του Έβρου υπάρχουν πολύ κατάλληλα για αγκυροβόληση λιμάνια. Το πιο κοντινό στη Ζώνη κατάλληλο φυσικό λιμάνι βρίσκεται τρία

66. Λαζαρίδης 1971, σελ. 81.

67. Κουκούλη 1988, σελ. 41.

68. Lawrence 1979, σελ. 117. Bakhuizen et al 1992, σελ. 140 – 141. Frederiksen 2011, σελ. 52, 71.

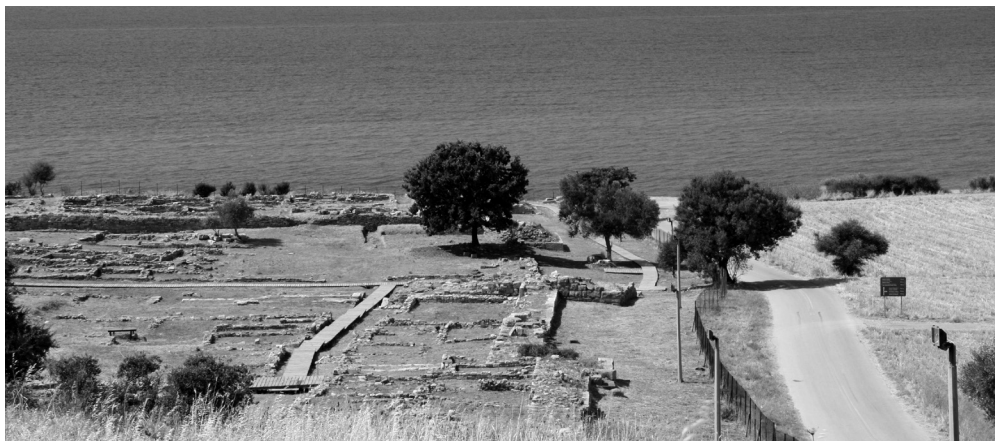
69. Winter 1971, σελ. 111 – 114, 304 – 305.

70. Τσατσοπούλου 1994, σελ. 472.

71. Λαζαρίδης 1971, σελ. 81.

72. Lawrence 1979, σελ. 130 – 131.

73. Τσατσοπούλου 1987, σελ. 23. Ξειδάκης 1987, 1989.

Εικ. 9. Αποψη του δυτικού τείχους από την ακρόπολη

χιλιόμετρα δυτικά της, στην τοποθεσία «Γάτος».⁷⁴ Από το δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ., αλλά πολύ περισσότερο στην κλασική και ελληνιστική εποχή, αρκετές παράκτιες πόλεις ενσωμάτωναν τα λιμάνια τους μέσα στη γραμμή των τειχών τους. Τέτοια παραδείγματα συναντούμε και στην περιοχή του Βόρειου Αιγαίου, όπως στη Θάσο και στα Άβδηρα.⁷⁵ Παρόλα αυτά, ας σημειωθεί ότι το αρχαίο λιμάνι της μητρόπολης Σαμοθράκης βρισκόταν έξω από την οχύρωση της πόλης.⁷⁶

Το δυτικό σκέλος του τείχους κατεβαίνει σε ευθεία γραμμή προς τη θάλασσα με κατεύθυνση ΒΑ προς ΝΔ, ακολουθώντας σχεδόν κάθετα το πρηνές του λόφου (Εικ. 9). Η βόρεια απόληξή του στρέφεται προς Ανατολάς, όπου συναντά το ανατολικό σκέλος. Το συνολικό του μήκος μέχρι εκείνο το σημείο είναι περίπου 500μ. Το ανατολικό σκέλος, θεμελιωμένο ακριβώς πάνω στον αυχένα του λόφου για να προσφέρει καλύτερη προστασία, ακολουθεί μια κατηφορική πορεία από Βορρά προς Νότον για περίπου 260μ. Στη συνέχεια χωρίζεται στα δύο, δημιουργώντας έτσι δύο σκέλη, το εσωτερικό ανατολικό και το εξωτερικό ανατολικό, όπως ονομάστηκαν συμβατικά.⁷⁷ Το εσωτερικό τμήμα του ανατολικού τείχους, που ουσιαστικά από το σημείο αυτό παίζει το ρόλο διατειχίσματος, παράλληλο σε ένα μεγάλο τμήμα του προς το δυτικό τείχος, ακολουθεί τη δυτική όχθη του Σκοτεινού Ρέματος μέχρι και τη θάλασσα (Εικ. 10). Έτσι, οριοθετείται μια επιμήκης έκταση 73,3 περίπου στρεμμάτων που αποτελεί το κυρίως μέρος της πόλης και καταλαμβάνει τη δυτική πλευρά του οικισμού.

Το εξωτερικό ανατολικό σκέλος του τείχους συνεχίζει για λίγα μέτρα να κατηφορίζει προς ΝΑ, ενώ στη συνέχεια ανηφορίζει σε ίση περίπου απόσταση, ακολουθώντας την απέναντι πλευρά μέχρι την κορυφή του διπλανού λόφου, σε υψόμετρο ~60μ. Από εκεί, κατηφορίζει

74. Σαμσάρης 1980, σελ. 77.

75. Frederiksen 2011, σελ. 10 – 11.

76. Λαζαρίδης 1971, σελ. 81 – 82.

77. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 11.

Εικ. 10. Άποψη του εσωτερικού ανατολικού τείχους από την ακρόπολη

Εικ. 11. Το εξωτερικό ανατολικό τείχος καταλήγει στη θάλασσα στο σημείο που οι ντόπιοι ονομάζουν «Το Πέσιμο της Νύφης» ή «Το Πέσιμο του Ταύρου»

απότομα και πάλι προς ΝΑ και σε ίσο διάστημα κατηφορίζει ξανά στρέφοντας την πορεία του προς ΝΔ και καταλήγει σε απότομο γκρεμό προς τη θάλασσα, στο σημείο το οποίο οι ντόπιοι ονομάζουν «Το Πέσιμο της Νύφης» ή «Το Πέσιμο του Ταύρου» (Εικ. 11).⁷⁸ Το συνολικό του μήκος είναι 960μ. Με όλες τις παραπάνω αλλαγές στην κατεύθυνση της πορείας του, το ανατολικό σκέλος του τείχους οριοθετεί το ανατολικό τμήμα της πόλης, που έχει έκταση 49,3 στρέμματα και σχήμα ακανόνιστο οκτάπλευρο, με σχεδόν ισομεγέθεις πλευρές.

Το τμήμα αυτό δεν έχει ερευνηθεί ακόμη, επομένως, παρόλο που οι εικασίες και οι προτάσεις είναι αρκετές, δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ένα ασφαλές συμπέρασμα σχετικά με το ποια λειτουργία εξυπηρετούσε. Από τη μέχρι σήμερα έρευνα φαίνεται ότι στο μεγαλύτερο τουλάχιστον μέρος του δεν κατοικείτο, φαινόμενο που παρατηρήθηκε και στα Άβδηρα.⁷⁹ Σύμφωνα με μια παλαιότερη άποψη, πιθανόν να ανήκε σε προγενέστερο οικισμό που έχει καταστραφεί ή σε παλαιότερη φάση του ίδιου του οικισμού.⁸⁰ Σε αρκετές περιπτώσεις,

78. Βαβρίτσας 1967, σελ. 94.

79. Κουκούλη 1988, σελ. 41. Καλλιντζή 2012, σελ. 136.

80. Λαζαρίδης 1971, σελ. 56 – 57.

κυρίως στην ελληνιστική εποχή, ένα διατείχισμα χρησίμευε για να περιορίσει μια περίμετρο, αποκλείοντας εδάφη που δεν ήταν πια υπερασπίσιμα, όταν η αμυντική δύναμη μιας πόλης είχε συρρικνωθεί.⁸¹ Άλλη υπόθεση είναι ότι σε αυτό το τμήμα της πόλης κατοικούσε μια κοινότητα γηγενών πληθυσμών, που επιθυμούσαν να βρίσκονται κοντά στους αποίκους με σκοπό να είναι και αυτοί ασφαλείς. Η ερμηνεία αυτή στηρίζεται σε χωρίο του τρίτου βιβλίου των *Γεωγραφικών* του Στράβωνα,⁸² όπου περιγράφεται μια αντίστοιχη διχοτόμηση πόλης και συγκεκριμένα στο Εμπόριον, αποικία των Φωκαέων της Μασσαλίας στη μεσογειακή ακτή της Καταλονίας, «...δίπολις δ' ἔστι τείχει διωρισμένη, πρότερον τῶν Ἰνδικητῶν τινας προσοίκους ἔχουσα, οἱ καίπερ ἴδια πολιτευόμενοι κοινὸν ὅμως περίβολον ἔχειν ἐβούλοντο πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἀσφαλείας χάριν...». Κάτι ανάλογο ίσχυε και στην Ἴστρια για το διαχωρισμό Ελλήνων και Δακῶν.⁸³

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί το γεγονός ότι σε άλλες θέσεις του αρχαίου κόσμου όπου κατοικούσαν Ἕλληνες ἀποικοὶ αποκαλύφθηκαν τμήματα πόλεων που ερμηνεύτηκαν ως ξεχωριστές συνοικίες, προορισμένες για την κατοίκηση ομάδων ἀποίκων ἀπὸ διαφορετικὲς μητροπόλεις. Ἐνα τέτοιο παράδειγμα είναι η Γκραβίσκα, το ἐπίγειο της πόλης Ταρκύνιοι στην Ετρουρία, όπου υπήρχε πλοῦσια ελληνική συνοικία ἀπὸ τις ἀρχές του 6^{ου} αἰ. π.Χ. και μετὰ,⁸⁴ και η Ναύκρατη της Αιγύπτου, όπου Σάμιοι, Μιλήσιοι, Χίοι και Αιγινήτες είχαν χτίσει το δικό τους ανεξάρτητο ἱερό και πιθανόν είχαν και τη δική τους ἐμπορικὴ συνοικία.⁸⁵ Σύμφωνα με τα παραπάνω στοιχεῖα μπορεί να θεθεῖ πρὸς προβληματισμό η σκέψη ὅτι το εσωτερικὸ ἀνατολικὸ τείχος της Ζώνης, ἴσως, ἐξυπηρετοῦσε μια παρόμοια διευθέτηση του χώρου, διαμορφώνοντας και ξεχωρίζοντας διαφορετικὲς συνοικίες. Πρὸς το παρόν, χωρὶς τον ἐντοπισμὸ ἰχνῶν κατοίκησης και χωρὶς τη συνεκτίμηση και ἄλλων κινητῶν ἢ ἀκίνητων ευρημάτων που ἀναμένονται ἀπὸ μελλοντικὲς ἀνασκαφές, οἱ συγκεκριμένες θεωρίες δεν μπορούν να επαληθευτοῦν.

Περισσότερο πειστικὴ φαίνεται μια ἄλλη υπόθεση, ὅτι το ἐξωτερικὸ αὐτὸ τείχος κατασκευάστηκε για να ἐνισχύσει την ἀμυνα του ἀνατολικοῦ τείχους, ἀλλὰ και να προστατεύσει το Σκοτεινὸ Ρέμα, τὸ μικρὸ χεῖμαρρο που, κατὰ πάσα πιθανότητα, ἐξυπηρετοῦσε την ὑδρευση της πόλης.⁸⁶ Ἴσως ἀκόμη ἐξυπηρετοῦσε και ἄλλους πρακτικὸς σκοπούς, ὅπως το να προστατεύσει τα κοπάδια της πόλης ἀπὸ τα ἀγρία ζῶα και τους ζωοκλέφτες,⁸⁷ ἢ για προστασία τους σε περίπτωση πολιορκίας.⁸⁸ Πρὸς το παρόν η περιοχή περιμετρικὰ του βόρειου και ἀνατολικοῦ τμήματος του ἐξωτερικοῦ ἀνατολικοῦ τείχους εἶναι δύσβατη και καλύπτεται ἀπὸ πυκνὴ θάμνωδη βλάστηση που δυσχεραίνει ἀκόμη και την ἐπιφανειακὴ ἔρευνα. Μια μελλοντικὴ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στη συγκεκριμένη περιοχή θα συμβάλει στην ἀποσαφήνιση ὅλων των παραπάνω.

81. Lawrence 1979, σελ. 144.

82. Στράβων *Γεωγραφικά*, ΙΙΙ,4,8.

83. Lawrence 1979, σελ. 149.

84. Boardman 1996, σελ. 260.

85. Boardman 1996, σελ. 149 – 169.

86. Τσατσοπούλου 1987, σελ. 24. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 18.

87. Lawrence 1979, σελ. 155.

88. Καλλιντζή 2012, σελ. 136.

Η ενίσχυση της άμυνας του τείχους σε ολόκληρη σχεδόν την πορεία του επιτυγχανόταν με την προσθήκη πύργων και με ελαφρές μετατοπίσεις του άξονά του προς τα έξω, υπό τη μορφή προμαχώνων. Με τις κατασκευές αυτές οι αμυνόμενοι μπορούσαν να ελέγχουν τη γύρω περιοχή, αλλά και να εξαπολύουν πλευρικά πυρά στους εχθρούς που θα προσπαθούσαν να επιτεθούν στο τείχος χρησιμοποιώντας σκάλες.⁸⁹ Μέχρι στιγμής έχουν βρεθεί πέντε πυργοειδείς κατασκευές, οι τέσσερις στο δυτικό τείχος και μία στο νοτιοανατολικό άκρο της πόλης στο εσωτερικό ανατολικό τείχος, που ουσιαστικά όμως όπως θα δούμε, αποτελεί πύλη, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για άλλες πέντε, κυρίως στο εξωτερικό ανατολικό τείχος. Δυστυχώς δεν σώζονται σε μεγάλο ύψος, ώστε να μας δώσουν ακριβή χρονολογικά στοιχεία, καθώς η αρχιτεκτονική των πύργων συχνά δίνει *termini post* και *ante quos* για τους οχυρωματικούς περιβόλους στους οποίους ανήκουν.⁹⁰

Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του οχυρωματικού περιβόλου της Ζώνης είναι 2μ. και το μέγιστο σωζόμενο πλάτος 3μ. Καθώς η ανωδομή του δεν σώζεται σε μεγάλο ύψος, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν ήταν φτιαγμένος εξολοκλήρου από λίθους ή αν ανήκε στην κατηγορία των ελληνικών τειχών που είχαν λίθινα μεσοπύργια και ισόγειους χώρους των πύργων, ενώ το άνω τμήμα ήταν φτιαγμένο από πλινθοδομή.⁹¹ Θεωρείται πάντως ασφαλές στις περισσότερες περιπτώσεις να υποθέσουμε ότι, αν η υπάρχουσα λιθοδομή ξεπερνά το ύψος των 1,5–2μ. και η επάνω επιφάνεια, τόσο των παρειών όσο και του γεμίματος του τείχους δεν είναι ομαλή, τότε το τείχος ήταν κατασκευασμένο από λίθο.⁹² Αυτό ακριβώς συμβαίνει και σε μεγάλο τμήμα της οχύρωσης της Ζώνης. Αν λοιπόν θεωρήσουμε την παραπάνω διαπίστωση αληθή και τη συνδυάσουμε και με το γεγονός ότι από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. στην πλειονότητα τους τα τείχη των ελληνικών πόλεων ήταν λίθινα, τότε μπορούμε να εικάσουμε ότι και ο οχυρωματικός περίβολος της Ζώνης ήταν φτιαγμένος από λίθους. Το ότι οι λίθοι που εξέπεσαν από το τείχος δεν ανευρέθηκαν επί τόπου, μπορεί να εξηγηθεί από τη λιθολόγησή τους σε μεταγενέστερες περιόδους. Σχετικά με το αν το τείχος της πόλης ήταν στεγασμένο ή όχι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι. Αρκετά θραύσματα από κεραμίδια στέγης βρέθηκαν στην περιοχή της εισόδου της πόλης, μεταξύ του δεύτερου και τρίτου πύργου του δυτικού τείχους⁹³ στην περιοχή του τρίτου πύργου⁹⁴ και ελάχιστα κατά μήκος του εσωτερικού ανατολικού τείχους.⁹⁵ Τα δεδομένα όμως δεν είναι επαρκή για ένα ασφαλές συμπέρασμα.

Για την ανέγερση των τειχών, συνήθως, χρησιμοποιούσαν υλικό που έβρισκαν εύκολα στη γύρω περιοχή,⁹⁶ και αυτό, πέρα από την πρακτική του σημασία, είχε ως αποτέλεσμα τα τείχη να ενσωματώνονται πλήρως στο περιβάλλον το οποίο τα «γέννησε» και να υψώ-

89. Ober 1992, σελ. 148.

90. Ober 1992, σελ. 148.

91. Winter 1971, σελ. 69.

92. Winter 1971, σελ. 71.

93. Βαβρίτσας 1978, σελ. 98.

94. Βαβρίτσας 1979, σελ. 108.

95. Βαβρίτσας 1976, σελ. 143.

96. Winter 1971, σελ. 77.

Εικ. 12. Τηνη εξόρυξης και υπολείμματα επεξεργασίας υλικών σε αρχαίο λατομείο ασβεστολίθου γειτονικό στη Ζώνη

νονται σε αυτό ως ζωντανό οργανισμοί.⁹⁷ Το πιο πιθανό είναι ότι και στη Ζώνη χρησιμοποιήθηκαν λίθοι που εξορύχθηκαν από τα λατομεία της γύρω περιοχής. Περίπου 1,5χλμ. δυτικά του αρχαιολογικού χώρου εντοπίστηκαν δύο αρχαία λατομεία ασβεστολίθου, όπου ακόμη και σήμερα μπορεί κανείς να παρατηρήσει τα ίχνη των εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν για την επεξεργασία των λίθων, τα επίπεδα εξόρυξης και τα υπολείμματα επεξεργασίας των υλικών (Εικ. 12).⁹⁸ Για τα τείχη της Ζώνης χρησιμοποιήθηκε, κυρίως, υπόλευκος ή κιτρινωπός ασβεστόλιθος και λιγότερο φαιός ασβεστόλιθος και σχιστόλιθος. Ο ασβεστόλιθος άρχισε να χρησιμοποιείται στην Ελλάδα ήδη από τον 6^ο αι. π.Χ., αντικαθιστώντας πολλές φορές το μάρμαρο, καθώς η εξόρυξη και μεταφορά του δεν ήταν τόσο δαπανηρή. Ο Πausanίας τον κατατάσσει στην κατηγορία των «επιχωρίων λίθων».⁹⁹ Ο οχυρωματικός περίβολος της Ζώνης ακολουθεί τον πιο συνηθισμένο

τύπο σύνθεσης, με διπλό τοίχο, δηλαδή δύο λίθινες παρειές με γέμισμα από χώμα και λιθορριπή στο μέσον, όπως ακριβώς και τα τείχη της μητρόπολής της.¹⁰⁰ Σύμφωνα με τον Ορλάνδο,¹⁰¹ αυτός ο τρόπος σύνθεσης των λίθων αφορά το «έμπλεκτον» σύστημα, που αναφέρεται για μία και μόνο φορά από τον Βιτρούβιο.¹⁰² Παρόλα αυτά το νόημα αυτού του όρου δεν είναι πάντα ξεκάθαρο. Ορισμένοι ερευνητές πιστεύουν ότι αποτελεί τον τρόπο σύνθεσης με δύο παρειές και αργούς λίθους στο εσωτερικό, ενώ άλλοι θεωρούν ότι αναφέρεται στη μέθοδο δόμησης «φορμηδόν και παρά μήκος», δηλαδή τη χρήση διατόνων και δρομικών λίθων εναλλάξ.¹⁰³ Αυτή τείνει να είναι και η πιο αποδεκτή άποψη και αφορά, κυρίως τα ελληνιστικά τείχη.¹⁰⁴ Επιπλέον, στο *Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων* αναφέρεται ότι πρόκειται για σύστημα δόμησης των Ρωμαίων, κατά το οποίο ανάμεσα στις δύο παρειές εκτός από λίθους χρησιμοποιούσαν και κονίαμα.¹⁰⁵ Για την αποφυγή της σύγχυσης στην παρούσα μελέτη θα αποφύγουμε τη χρήση του όρου.

Συνήθως οι λίθοι των δόμων είναι κατά τέτοιο τρόπο τοποθετημένοι, ώστε οι κάθετοι αρμοί επαφής να μην συμπίπτουν. Έτσι εξασφαλιζόταν μεγαλύτερη συνοχή στο τείχος. Η θεμελίωση των τειχών, όπου είναι ορατή, είναι κατασκευασμένη από φαιό ασβεστόλιθο, πέτρωμα

97. Scalisi 2005, σελ. 2. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 259 – 260.

98. Βαβελίδης κ.ά. 2003. Tsatsopoulou 2007, σελ. 651. Τσατσοπούλου Περαιά, σελ. 8.

99. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 71 – 74.

100. Λαζαρίδης 1971, σελ. 82.

101. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 205 – 206, 236.

102. Vitruv. *De archit.* II,8,7.

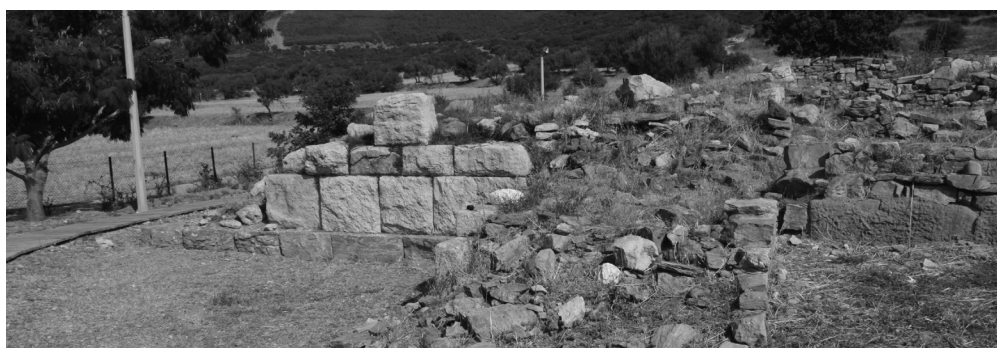
103. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 231.

104. Tomlinson 1961, σελ. 133 – 140 στο Winter 1971, σελ. 80 – 81, 135.

105. Ορλάνδος – Τραυλός 1986, σελ. 99.

Εικ. 13. Η προς Νότον απόληξη του δυτικού τείχους

Εικ. 14. Το προς Νότον τμήμα του δυτικού τείχους

σκληρό και με μεγάλη αντοχή. Στα σημεία, όπου το έδαφος ήταν αρκετά επικλινές, η θεμελίωση αυτή χρησιμοποιήθηκε για να εξομαλύνει τη διαφορά και να προσφέρει μια επίπεδη βάση για το χτίσιμο του τείχους. Για καλύτερη στήριξη συνήθως προεξέχει ελαφρώς από το τείχος.¹⁰⁶ Σε αρκετά σημεία είναι ορατό το ασβεστολιθικό υπόστρωμα πάνω στο οποίο είναι θεμελιωμένη όλη η πόλη. Τα συστήματα τοιχοδομίας που χρησιμοποιήθηκαν ποικίλλουν, όπως θα δούμε και στην ανάλυση του δυτικού και ανατολικού τείχους παρακάτω.

Δυτικό τείχος

Ξεκινώντας από το νότιο τμήμα του, το δυτικό τείχος σώζεται σε μήκος περίπου 9μ. από τον νοτιοδυτικό πύργο μέχρι το σημείο που διακόπτεται απότομα από την παραλία (Εικ. 13). Αποτελείται από δύο παρειές, με ενδιάμεσο γέμισμα, σήμερα αρκετά κατεστραμμένες (Εικ. 14). Η εξωτερική παρειά του είναι κατασκευασμένη από κιτρινωπό ασβεστόλιθο σε ψευδοϊσόδομο ορθογώνιο σύστημα δόμησης,¹⁰⁷ και το πλάτος της είναι 0,30μ. Αποτελείται από μεγάλους, ορθογωνισμένους λίθους, με αδρά δουλεμένη την εξωτερική επιφάνεια

106. Lawrence 1979, σελ. 205.

107. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 230 – 236.

Εικ. 15. Η εξωτερική επιφάνεια των λίθων του προς Νότον τμήματος του δυτικού τείχους

Εικ. 16. Ο νοτιοδυτικός πύργος από τα νοτιοδυτικά

(Εικ. 15). Η εσωτερική παρειά του, που αποτελεί και παρειά των προσκείμενων σε αυτό κτισμάτων του Περιτειχισμένου Οικισμού, σε αυτό το σημείο είναι αρκετά κατεστραμμένη, αλλά φαίνεται ότι είναι ανακατασκευασμένη από λίθους μικρότερου μεγέθους σε ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα.

Το εσωτερικό μεταξύ των δύο παρειών αποτελείται από χώμα, αργούς λίθους, λατύπη και σπασμένα κεραμίδια, χαρακτηριστικό γέμισμα των τειχών του 5^{ου} αι. π.Χ. Οι χαμηλότεροι σε ύψος δόμοι είναι διάτονοι και οι υψηλότεροι δρομικοί, δηλαδή έχουν τοποθετηθεί οι μεν κατά το πάχος και οι δε κατά το μήκος του τοίχου. Οι διάτονοι, βεβαίως, λίθοι δεν καταλαμβάνουν ολόκληρο το πάχος του τείχους, όπως συμβαίνει στα τείχη του 4^{ου} αι. π.Χ. και των ελληνιστικών χρόνων, αλλά εισέχουν ελαφρώς. Εδώ η συνοχή επιτυγχάνεται με το να αφήνεται η εσωτερική όψη των λίθων σχεδόν ακατέργαστη.¹⁰⁸ Το συνολικό πλάτος του τείχους είναι 3μ. Η βάση του δεν είναι ορατή. Δεν σώζεται σε όλο το μήκος των 9μ. στο ίδιο ύψος. Έτσι, στο μεγαλύτερο τμήμα του σώζονται τρεις δόμοι, που φτάνουν περίπου μέχρι 1μ., ενώ στο νότιο, πιο κατεστραμμένο τμήμα του φαίνεται μόνο η επάνω επιφάνεια μιας τέταρτης σειράς λίθων σε ύψος μόλις 0,10μ. Το ύψος των τριών υπόλοιπων ορατών δόμων είναι διαδοχικά 0,20–0,50–0,20μ., ενώ το μήκος των λίθων που τους αποτελούν κυμαίνεται από 0,40–1,10μ.

Μετά τα εννέα πρώτα σωζόμενα μέτρα του, το δυτικό τείχος ενισχύεται με τον πρώτο – τον νοτιοδυτικό – πύργο, ο οποίος προβάλλει από το δυτικό τείχος (Εικ. 16). Οι διαστάσεις του είναι 5,70x7μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του φτάνει περίπου τα 2μ. Η τοιχοδομία του είναι ίδια με εκείνη του τείχους. Είναι χτισμένος σύμφωνα με το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης, με μεγάλους, ορθογωνισμένους λίθους από υπόλευκο ασβεστόλιθο,

108. Winter 1971, σελ. 135.

Εικ. 17. Ο νοτιοδυτικός πύργος από νότια

Εικ. 18. Ο νοτιοδυτικός πύργος σε σχέση με το δυτικό τείχος

Εικ. 19. Η βόρεια πλευρά του νοτιοδυτικού πύργου σε σχέση με το δυτικό τείχος από Borran

με αδρά δουλεμένες επιφάνειες (Εικ. 17). Οι λίθοι και εδώ έχουν τοποθετηθεί «φορμηδόν και παρά μήκος». Στη δυτική και νότια πλευρά του, και ελάχιστα στη βόρεια, είναι ορατή η θεμελίωσή του σε ύψος ~0,30μ., η οποία προεξέχει των παρειών κατά ~0,25μ. Είναι κατασκευασμένη από σκληρό φαιό ασβεστόλιθο. Από την ανωδομή σώζονται τρεις δόμοι. Ο πρώτος, πάνω από τη βάση, αποτελείται από μεγάλους λίθους, ύψους 0,70μ. και μήκους από 0,70–1,60μ. Ο δεύτερος δόμος αποτελείται από μικρότερου μεγέθους λίθους, ύψους 0,30μ. και μήκους από 0,50–1μ. Από τον τρίτο σώζονται ελάχιστοι μεγάλοι λίθοι, ενώ η υπόλοιπη τοιχοδομία είναι ταραγμένη. Το εσωτερικό του πύργου μέχρι το ύψος που σώζεται αποτελείται από αργούς λίθους, χώμα και κεραμίδια. Ο πύργος φαίνεται να ανήκει στην ίδια φάση κατασκευής με το τείχος, τόσο από τις ομοιότητες στα υλικά και στον τρόπο κατασκευής, όσο και από το γεγονός ότι δεν πρόκειται για μια επιπρόσθετη κατασκευή που απλώς «επικολλήθηκε» στη δυτική παρεία του τείχους, αλλά η τοιχοδομία του συμπλέκεται με εκείνη του τείχους. Με αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνοταν και η καλύτερη αλληλοστήριξή τους (Εικ. 18, 19).¹⁰⁹

109. Lawrence 1979, σελ. 221.

Εικ. 20. Το μεσοπύργιο με τη λέσβια τοιχοδομία

Εικ. 21. Λεπτομέρεια του λέσβιου συστήματος τοιχοδομίας στο δυτικό τείχος

Εικ. 22. Η εσωτερική παρειά του λέσβιου τμήματος του δυτικού τείχους

Το τμήμα του τείχους που βρίσκεται βόρεια του πύργου και ουσιαστικά αποτελεί μεσοπύργιο, καθώς στην άλλη άκρη του υπάρχει άλλος ένας πύργος, παρουσιάζει διαφορά ως προς την τοιχοδομία του σε σχέση με τα προηγούμενα, αλλά και με τα επόμενα, όπως θα δούμε, τμήματα. Η εξωτερική

παρειά του είναι δομημένη κατά το καμπυλόπλευρο, ή, όπως συνήθως ονομάζεται συμβατικά, «λέσβιο» σύστημα τοιχοδομίας (Εικ. 20,21). Δηλαδή χρησιμοποιήθηκαν ακανόνιστου μεγέθους και σχήματος λίθοι με καμπύλους αρμούς. Το σύστημα αυτό, που συνήθως χρησιμοποιείται σε περιοχές που είχαν δεχτεί ιωνική επίδραση, θεωρείται ως ένα από τα αρχαιότερα, καθώς ήταν ήδη γνωστό τον 7^ο αι. π.Χ., αλλά άκμασε κυρίως κατά τον 6^ο αι. π.Χ. Τα περισσότερα σωζόμενα δείγματα ανήκουν σε προ-περσικούς χρόνους. Λόγω του ότι αποτελούσε δαπανηρή και επίπονη τεχνική, άρχισε να αντικαθίσταται τον 5^ο αι. π.Χ. από το πολυγωνικό ή τις διάφορες παραλλαγές του τετράπλευρου συστήματος. Παρόλα αυτά, απομιμήσεις του συνέχισαν να υπάρχουν και κατά τον 4^ο αι. π.Χ.¹¹⁰ Ως προς τη σύνθεσή του το τμήμα αυτό αποτελείται επίσης από δύο παρείες. Η εσωτερική του παρειά είναι χτισμένη κατά το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα, με λίθους διαφορετικών διαστάσεων (Εικ. 22). Παρατηρούμε ότι εδώ χρησιμοποιούνται συχνά πλακοειδή βύσματα στα μικρά κενά μεταξύ ορισμένων λίθων, όπως ακριβώς και στα κτίσματα του Περιτειχισμένου Οικισμού. Αυτό συνηθιζόταν στα τείχη που είχαν χτιστεί κατά το ακανόνιστο τραπεζίοσχημο ή «αιγυπτιάζον» σύστημα και χρονολογούνται από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής.¹¹¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το νότιο τείχος των Σταγείρων.¹¹² Το τμήμα αυτό του τείχους της Ζώνης

110. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 208 – 213.

111. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 217 – 219.

112. Σισμανίδης 1991 – 96 στο Δούριου 2007, σελ. 41 – 43.

Εικ. 23. Λεπτομέρεια της θεμελίωσης

Εικ. 24. Η θεμελίωση του λέσβιου τμήματος του δυτικού τείχους

Εικ. 25. Ο Πύργος της Μυρσίνης στα βόρεια της λέσβιας τοιχοδομίας

Εικ. 26. Τοιχοδομία του Πύργου της Μυρσίνης

έχει μήκος ~30μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 2μ. Το συνολικό πλάτος του είναι 3μ., όπως και το νοτιότερο τμήμα που εξετάσαμε. Είναι και αυτό θεμελιωμένο πάνω σε τρεις σειρές φαιού ασβεστόλιθου, που είναι ορατός σε ύψος ~0,60μ. κατά τα πρώτα 20μ. του από Βορρά προς Νότον και προεξέχει ελαφρώς (Εικ. 23, 24). Στη συνέχεια η θεμελίωση αυτή δεν φαίνεται, γιατί, λόγω της κατωφέρειας του εδάφους προς τη θάλασσα, έχει γίνει σε διαφορετικό βάθος. Η βάση αυτή φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε ως ευθυντηρία, καθώς η κλίση του εδάφους είναι μεγάλη, πρακτική συνηθισμένη στα εξελιγμένα λέσβια και πολυγωνικά συστήματα.¹¹³ Η ανωδομή είναι από κιτρινωπό ασβεστόλιθο. Οι λίθοι έχουν τοποθετηθεί προσεκτικά και συνδέονται μεταξύ τους απλώς με την προσαρμογή των αρμών τους και όχι με κάποιο συνδετικό υλικό. Σε κάποια σημεία που υπάρχουν κενά ανάμεσα στους αρμούς, αυτά συμπληρώνονται με μικρότερα κομμάτια λίθου και με χώμα.

Βόρεια από το τμήμα με τη λέσβια τοιχοδομία βρίσκεται ο δεύτερος πύργος, με διαστάσεις 4x6,30μ. και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,80μ. (Εικ. 25). Είναι χτισμένος από το ίδιο υλικό με τον προηγούμενο, αλλά διαφοροποιείται ως προς τη δόμηση. Ακολουθεί ένα ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα τοιχοδομίας, με μεγάλους και μικρούς λίθους, τοποθετημένους σε τυχαία μάλλον σειρά, έτσι ώστε να μην είναι ξεκάθαροι οι δόμοι, ιδίως στη νότια πλευρά του. Η βάση δεν είναι ορατή σε κανένα σημείο (Εικ. 26). Οι εξωτερικ-

113. Winter 1971, σελ. 171.

Εικ. 27. Οι επιγραφές στη νότια πλευρά του Πύργου της Μυρσίνης

Εικ. 28. Η επιγραφή στη δυτική πλευρά του Πύργου της Μυρσίνης

κές πλευρές του πύργου είναι καλά επεξεργασμένες, ενώ στο εσωτερικό του υπάρχει γέμισμα με αργούς λίθους, λατύπη, χαλίκια και κεραμίδια. Στην εσωτερική πλευρά του τείχους, δηλαδή μέσα στον Περιτειχισμένο Οικισμό, οι εγκάρσιοι τοίχοι απλά εφάπτονται στην εσωτερική παρειά του τείχους και του πύργου. Το ίδιο φαίνεται να συμβαίνει και στην εξωτερική πλευρά. Πιθανότατα πρόκειται για κατασκευή μεταγενέστερη του νοτιοδυτικού πύργου και του λέσβιου τμήματος ή ανακατασκευή προγενέστερου πύργου.

Άλλη μία ιδιαιτερότητα αυτού του πύργου είναι ότι τόσο στη δυτική όσο και στη νότια εξωτερική πλευρά του σώζονται τρεις εγχάρακτες επιγραφές, οι δύο ακριβώς ίδιες (Εικ. 27, 28). Πρόκειται για επιτύμβιες επιγραφές των κλασικών χρόνων, χαραγμένες σε μεγάλους λίθους – αρκετά μεγαλύτερους από τους υπόλοιπους του Πύργου – στο κάτω μέρος του, με τη χαρακτηριστική για την εποχή λιτή τυπολογία που περιλαμβάνει ένα κύριο όνομα σε ονομαστική, συνοδευόμενο από το πατρώνυμο σε γενική πτώση.¹¹⁴ Η πρώτη είναι χαραγμένη ακανόνιστα σε δύο στίχους στο πάνω αριστερό τμήμα ορθογώνιου λίθου διαστάσεων 1,10x0,78μ. που είναι εντοιχισμένος

114. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 514 – 516.

στην τέταρτη σειρά της εξωτερικής όψης της νότια πλευράς του Πύργου. Αποκαλύφθηκε το 1975, κατά τον καθαρισμό της εξωτερικής περιμέτρου του Πύργου από την άγρια βλάστηση.¹¹⁵ Σώζει το όνομα ΑΔΑΜΑΣ ΒΟΣΤΑΔΟΣ (Αδάμας Βοστάδος). Βάσει των χαρακτηρισμών των γραμμάτων χρονολογείται στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. Αξίζει να σημειωθεί ότι το πατρώνυμο «Βοστάς» το συναντούμε και άλλες φορές στη Ζώνη, σε δύο μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες του πρώτου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ από το νεκροταφείο της πόλης και σε ενεπίγραφο όστρακο από την ανασκαφή του 1984. Πιθανόν πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο και τα ονόματα τα οποία συνοδεύει ανήκουν σε μέλη της ίδια οικογένειας.¹¹⁶

Η δεύτερη επιγραφή βρίσκεται στην ίδια πλευρά του Πύργου, στη νότια γωνία, σε μεγάλο ορθογωνισμένο λίθο διαστάσεων 0,70x1,50x0,28μ. που είναι εντοιχισμένος στην τρίτη σειρά της εξωτερικής του όψης. Η επιγραφή, χαραγμένη επίσης σε δύο στίχους, αναφέρει το όνομα ΜΥΡΣΙΝΗ ΑΛΚΕΒΙΑΔΟ (Μυρσίνη Άλκεβιάδο). Η ίδια επιγραφή επαναλαμβάνεται και στη βόρεια εξωτερική παρειά του Πύργου, σε λίθο σχεδόν ίδιων διαστάσεων 0,70x1,55x0,28μ., που βρίσκεται σε επαφή με την εσωτερική πλευρά του προηγούμενου ενεπίγραφου λίθου. Οι δύο αυτές επιγραφές αποκαλύφθηκαν το 1977 κατά την ανασκαφή της δυτικής πλευράς του Περιτειχισμένου Οικισμού.¹¹⁷ Η διπλή αναφορά του ονόματος «Μυρσίνη», το οποίο παρεμπιπτόντως εξακολουθεί ως σήμερα να είναι συνηθισμένο γυναικείο όνομα στη Σαμοθράκη, έδωσε την αφορμή στους ανασκαφείς να ονομάσουν συμβατικά τον συγκεκριμένο Πύργο, «Πύργο της Μυρσίνης». Η πιο προσεγμένη χάραξη και οι χαρακτήρες των γραμμάτων των δύο αυτών επιγραφών, πιθανόν να είναι ενδείξεις για ελαφρώς μεταγενέστερη χρονολόγηση από εκείνη της επιγραφής του Αδάμαντα, λίγο μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ.

Το ασυνήθιστο αυτό φαινόμενο έχει στο παρελθόν ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως. Η αρχική υπόθεση ήταν ότι οι δύο προαναφερόμενοι πύργοι της δυτικής πλευράς του τείχους (ο νοτιοδυτικός και ο Πύργος της Μυρσίνης), σε συνδυασμό με το πρώτο μεσοπύργιο, που φέρει τη λέσβια τοιχοδομία, αποτελούσαν «βάσεις μνημείων σχετιζομένων με την πόλιν ή και την περιφέρειαν της Θράκης γενικώτερον» που με κάποιον – άγνωστο μέχρι στιγμής – τρόπο συνδέονταν με τη μυστηριακή λατρεία της Σαμοθράκης,¹¹⁸ εικασία που μέχρι σήμερα δεν έχει επαληθευτεί. Τα άτομα, των οποίων τα ονόματα αναφέρουν οι επιγραφές, ερμηνεύτηκαν ως εξέχουσες προσωπικότητες της Ζώνης.¹¹⁹ Η πιο πρόσφατη ερμηνεία θέλει τις τρεις επιγραφές να προέρχονται από κάποιο ταφικό μνημείο του 5^{ου} αι. π.Χ., πιθανόν από το νεκροταφείο της πόλης, και να έχουν οικοδομηθεί σε δεύτερη χρήση στον Πύργο σε μεταγενέστερη εποχή, όταν για κάποιο λόγο χρειάστηκαν μεγάλοι και σταθεροί λίθοι για την κατασκευή ή την ανακατασκευή και συντήρησή του.¹²⁰

Συνεχίζοντας προς Βορράν για ~30μ., το δυτικό τείχος συναντά τη δυτική πύλη της πόλης. Το τμήμα αυτό παρουσιάζει αρκετές ιδιαιτερότητες, καθώς είναι σαφές ότι έχει υπο-

115. Βαβρίτσας 1975, σελ. 145 – 146.

116. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 518 – 519.

117. Βαβρίτσας 1977, σελ. 136 – 138.

118. Βαβρίτσας 1977, σελ. 137.

119. Βαβρίτσας 1988, σελ. 82.

120. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 514.

Εικ. 29. Το δυτικό τείχος βόρεια του Πύργου της Μυρσίνης

Εικ. 30. Λεπτομέρεια από το δυτικό τείχος βόρεια του Πύργου της Μυρσίνης

στεί μεταβολές σε διαφορετικές χρονικές περιόδους. Διακρίνονται τρία διαφορετικά είδη τοιχοδομίας, ενώ σε αρκετά σημεία του είναι ιδιαίτερα ταραγμένο (Εικ. 29). Σε επαφή με τη βόρεια παρειά του Πύργου της Μυρσίνης για ~4,70μ. είναι χτισμένο στην εξωτερική παρειά του σύμφωνα με ένα ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα, με σχετικά μικρούς ορθογωνισμένους και τετραγωνισμένους κιτρινωπούς λίθους, καλά πελεκημένους, αλλά όχι λειασμένους και πλακοειδή βύσματα σε ορισμένα σημεία (Εικ. 30). Η εσωτερική παρειά δεν σώζεται. Στο σημείο αυτό σώζεται και το μεγαλύτερο ύψος του τμήματος αυτού, στα 1,60μ. από τη δυτική πλευρά. Το πλάτος του φτάνει τα 3μ. Η θεμελίωσή του, και πάλι από γκρίζους ασβεστόλιθους, είναι ορατή σε ύψος 0,20μ.¹²¹ Το τμήμα αυτό φαίνεται να είναι μεταγενέστερο από το προηγούμενο μεσοπύργιο και παρουσιάζει ομοιότητες με το βόρειο και ανατολικό τείχος του Περιτειχισμένου Οικισμού, καθώς και με την τελευταία φάση του «Νέου Πύργου», όπως θα δούμε παρακάτω.

121. Βαβρίτσας 1978, σελ. 97. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 12.

Εικ. 31. Η ταραγμένη τοιχοποιία του δυτικού τείχους βόρεια του Πύργου της Μυρσίνης

Εικ. 32. Το δυτικό τείχος νότια της δυτικής πύλης

Στη συνέχεια προς Βορράν για ~13μ. η τοιχοποιία είναι αρκετά ταραγμένη και φαίνεται ότι σε αυτό το σημείο είχε χτιστεί βιαστικά και κάπως πρόχειρα (Εικ. 31). Το ύψος του τείχους εδώ δεν ξεπερνά τα 0,70μ. Η εξωτερική παρειά είναι κατασκευασμένη από ακανόνιστου μεγέθους, ελαφρώς ορθογωνισμένους και όχι καλά τοποθετημένους λίθους, κυρίως γκρίζου και λιγότερο κιτρινωπού και υπόλευκου χρώματος. Μάλιστα, τα πρώτα ~2μ. του τμήματος αυτού ήταν εντελώς κα-

τεστραμμένα και αναστηλώθηκαν. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακριβώς σε αυτό το σημείο, η σύγχρονη διαμόρφωση του εδάφους παρουσιάζει μια βάθυνση με κατεύθυνση από το τείχος προς νοτιοδυτικά, πιθανόν από προϋπάρχοντα οχετό που διέσχισε τον χώρο και εξυπηρετούσε την απορροή των όμβριων υδάτων ή από στρατιωτικές εργασίες κατά τη διάρκεια του πολέμου. Πιθανόν να σχετίζεται και με την ύπαρξη στην περιοχή βόρεια του Περιτειχισμένου Οικισμού ενός δρόμου με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά, που φαίνεται πως καταλήγει σε αυτό το συγκεκριμένο σημείο του δυτικού τείχους.

Τα υπόλοιπα ~12,5μ. του δυτικού τείχους προς την πύλη βορειότερα είναι χτισμένα από κιτρινωπό ασβεστόλιθο, με διαφορετικό τρόπο (Εικ. 32). Ακολουθούν και πάλι το λέσβιο σύστημα τοιχοδομίας αλλά, σε αντίθεση με το τμήμα μεταξύ του νοτιοδυτικού και του Πύργου της Μυρσίνης, οι αρμοί των λίθων δεν είναι καλά δουλεμένοι, με αποτέλεσμα να μην επιτυγχάνεται η καλή επαφή και η στερέωση μεταξύ τους. Το μεταξύ των δύο παρει-

Εικ. 33. Η δυτική πύλη

ών τμήμα του τείχους σε αυτά τα 30μ. προς την πύλη παρουσιάζει παρόμοια εικόνα με τα προηγούμενα, όμως η εσωτερική παρειά του δεν είναι ορατή σε ολόκληρο το μήκος του καθώς είναι αρκετά κατεστραμμένη, ιδίως στο κεντρικό τμήμα. Η αρχική του κατασκευή εικάζουμε ότι θα ήταν παρόμοια με εκείνην του μεσοπυργίου νότια του Πύργου της Μυρσίνης, δηλαδή ακολουθεί το λέσβιο σύστημα δόμησης.

Όσον αφορά στην εσωτερική παρειά του δυτικού τείχους μέχρι και την πύλη, όπου αυτή σώζεται, είναι χτισμένη με λίθους διαφόρων μεγεθών, υπόλευκου ή φαιού χρώματος και ακολουθεί το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα. Το ίδιο σύστημα χρησιμοποιείται άλλωστε και στα περισσότερα κτίσματα του Περιτειχισμένου Οικισμού και ιδίως στην οχύρωσή του. Τα ευρήματα που προήλθαν από την περιοχή των δύο πύργων και το μεσοπύργιο τους είναι κυρίως μελαμβαφή και ερυθρόμορφα αγγεία του 4^{ου} αι. π.Χ., καθώς και πολλά χάλκινα νομίσματα της ίδιας εποχής.

Συνοψολογίζοντας, λοιπόν, όλα τα στοιχεία που αφορούν το τμήμα του δυτικού τείχους, από το νοτιοδυτικό πύργο μέχρι και τη δυτική πύλη, που αναλύεται αμέσως παρακάτω, συμπεραίνουμε ότι όλη η εξωτερική παρειά του ήταν δομημένη κατά το λέσβιο σύστημα. Σε χρόνο μεταγενέστερο της αρχικής κατασκευής του και για άγνωστους λόγους, το κεντρικό του τμήμα καταστράφηκε και ξαναχτίστηκε βιαστικά. Η ανάγκη άμεσης αποκατάστασής του οδήγησε τους κατοίκους της πόλης να προτιμήσουν ένα λιγότερο χρονοβόρο και δαπανηρό σύστημα, γι' αυτό και προτιμήθηκε το ακανόνιστο ορθογώνιο με ό,τι υλικό είχαν στη διάθεσή τους από την περιοχή. Πιθανόν η μεταβολή αυτή σχετίζεται και με τις διαφοροποιήσεις που παρατηρήσαμε στον Πύργο της Μυρσίνης και τα δύο αυτά μέρη του δυτικού τείχους χρονολογούνται την ίδια περίοδο, δηλαδή την περίοδο κατοίκησης του Περιτειχισμένου Οικισμού.

Το μοναδικό εξακριβωμένο μέχρι στιγμής σημείο εισόδου και εξόδου στην πόλη βρίσκεται αμέσως μετά, προς Βορράν (Εικ. 33). Πρόκειται για πύλη με τοιχοβάτη και διβαθμιδωτό

Εικ. 34. Λεπτομέρεια από τον τοιχοβάτη και το διβαθμιδωτό κρηπίδωμα

κρηπίδωμα, κατασκευασμένο από καλά δουλεμένο λευκό ασβεστόλιθο (Εικ. 34). Αρχικά η διβαθμιδωτή αυτή κατασκευή ερμηνεύτηκε ως βάση μνημείου της παλαιότερης φάσης του οικισμού, που αργότερα καταστράφηκε και χρησιμοποιήθηκε ως πύλη.¹²² Η ύπαρξη αναβαθμών στις πύλες μιας πόλης δεν ήταν συνηθισμένη πρακτική στις οχυρώσεις της εποχής. Οι αναβαθμοί προσέδιδαν, βεβαίως, μια πιο μεγαλόπρεπη όψη στην είσοδο της πόλης, αλλά δημιουργούν προβληματισμό ως προς την καθημερινή διέλευση, κυρίως των φορτωμένων ζώων ή των κάρων. Ίσως κατά περίπτωση χρησιμοποιείτο ξύλινη ράμπα ή η διέλευση των ζώων γινόταν από άλλο σημείο του περιβόλου. Στη συγκεκριμένη περίπτωση πάντως, φαίνεται ότι πρόκειται για τη βασική είσοδο της πόλης, που προφανώς θα ήταν προσεγμένη, καθώς σε αυτήν κατέληγε ο δρόμος που οδηγούσε από και προς το νεκροταφείο της πόλης στα δυτικά, αλλά και ο δρόμος ή οι δρόμοι που συνέδεαν την πόλη με τη θάλασσα και τις γειτονικές περιοχές. Το σημαντικότερο στοιχείο όμως είναι ότι από τη δυτική πύλη ξεκινούσε ο κυριότερος, τουλάχιστον μέχρι τώρα, δρόμος της Ζώνης, μέγιστου σωζόμενου μήκους 32μ. και πλάτους 5,5–7μ., που διέσχισε την πόλη και έφτανε στο ανατολικό σκέλος του τείχους, όπου φυσιολογικά θα περιμέναμε μια δεύτερη πύλη. Ήταν σύνθητες φαινόμενο, στις πρώιμες οχυρώσεις των πόλεων, η θέση της κεντρικής εισόδου να επιλέγεται βάσει της κατεύθυνσης των κεντρικών δρόμων, που συνήθως προϋπήρχαν των τειχών.¹²³ Η πύλη είναι κατασκευασμένη κατά τον πρώτο από τους δύο τύπους πυλών που συναντούμε στην αρχαϊκή και κλασική εποχή, δηλαδή τον αξονικό, και αποτελεί ένα άνοιγμα στη συνεχή πορεία του τείχους, που προστατεύεται από τη μία πλευρά από πύργο¹²⁴. Η επιλογή του αξονικού τύπου, πιθανόν υπαγορεύτηκε και από τη

122. Βαβρίτσας 1978, σελ. 97. Βαβρίτσας 1988, σελ. 83.

123. Winter 1971, σελ. 104, 209. Lawrence 1979, σελ. 302 – 303.

124. Winter 1971, σελ. 208, 222.

Εικ. 35. Ο χάλκινος όλμος της πύλης

Εικ. 36. Η δυτική πύλη με ίχνη χρήσης θύρας

διαμόρφωση του εδάφους που παρουσιάζει κατωφερική κλίση προς Νότον.¹²⁵ Την εξομάλυνση αυτής της κλίσης, που υπάρχει στο έδαφος τόσο στον άξονα Β–Ν όσο και στον άξονα Α–Δ, ενδεχομένως εξυπηρετούσε και η κατασκευή του διβαθμιδωτού κρηπιδώματος της πύλης.

Οι δύο αναβαθμοί της δυτικής πύλης έχουν μήκος 4,90–5μ., ύψος 0,23μ. και πλάτος 0,45μ. έκαστος, εδράζονται σε βάση που διακρίνεται σε ύψος 0,10μ. Στη νότια πλευρά ο πρώτος αναβαθμός εισέ-

χει κατά 0,12μ. σε σχέση με τη βάση και το δεύτερο αναβαθμό, ενώ η βόρεια παρειά του εφάπτεται με την παρακείμενη κατασκευή που θα εξετασθεί παρακάτω. Η πύλη είχε πλάτος ~2,60μ. και έκλεινε με μονόφυλλη ξύλινη θύρα, που στηριζόταν στη βόρεια πλευρά σε χάλκινο όλμο διαμέτρου 1,12μ., ο οποίος βρέθηκε *in situ* (Εικ. 35).¹²⁶ Από τον πρώτο αναβαθμό μέχρι και τη θύρα υπάρχει χώρος διαστάσεων 1,30x2,50μ. Η θύρα άνοιγε προς τα μέσα, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα ίχνη χρήσης στη νότια παρειά της (Εικ. 36). Στο εσωτερικό της πύλης, από το κατώφλι προς Ανατολάς σχηματίζεται χώρος διαστάσεων 2,90x4μ. που οριοθετείται προς Νότον από έναν κάθετο στο δυτικό τείχος τοίχο, με κατεύθυνση δυτικά προς ανατολικά και έναν κάθετο σε αυτόν τοίχο, με κατεύθυνση Βορρά–Νότου, δηλαδή παράλληλο προς το δυτικό τείχος. Ένας παρόμοιος χώρος υπάρχει ακριβώς ανατολικά του προαναφερθέντος. Οι χώροι αυτοί, προφανώς, αποτελούσαν το προαύλιο της πύλης, το οποίο, σε συνδυασμό με το κρηπίδωμα και ίσως και τους παρακείμενους χώρους, σχημάτιζαν τη μνημειακή είσοδο της πόλης. Αυτή η διαμόρφωση του χώρου, με τη μονή πύλη, που δεν ξεπερνά κατά πολύ σε πλάτος το πάχος του τείχους, ήταν χαρακτηριστικό των οχυρώσεων πριν τον 4^ο αι. π.Χ.¹²⁷

125. Winter 1971, σελ. 209.

126. Βαβρίτσας 1978, σελ. 97.

127. Winter 1971, σελ. 213.

Εικ. 37. Ο Νέος Πύργος

Ακριβώς δίπλα στην πύλη προς Βορράν και σε απόσταση ~34μ. από τον Πύργο της Μυρσίνης βρίσκεται ένας τρίτος πύργος, ο Νέος Πύργος, σύμφωνα με την ονομασία που του έδωσε συμβατικά ο πρώτος ανασκαφέας,¹²⁸ ο οποίος διαφέρει αισθητά σε διαστάσεις, σχήμα και προσανατολισμό από τους δύο προηγούμενους. (Εικ. 37) Το μέγεθος και η κατασκευή του μας επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι δεν πρόκειται για έναν απλό πύργο, αλλά για μια ενισχυμένη κατασκευή, προορισμένη για την υπεράσπιση της κύριας εισόδου της πόλης.¹²⁹ Από τον 5^ο αι. π.Χ. και εξής και ιδίως στον 4^ο αι. π.Χ., κατά τον οποίο πραγματοποιούνται όλες οι αλλαγές στη στρατιωτική οργάνωση, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη της πολιορκητικής, συνήθως όταν την κεντρική πύλη μιας πόλης την υπερασπιζόταν ένας και όχι δύο πύργοι, ο πύργος αυτός ήταν τοποθετημένος στο σημείο που θα μπορούσε να απειλεί την ακάλυπτη δεξιά πλευρά των επιτιθεμένων, που δεν προστατευόταν από τις ασπίδες τους.¹³⁰ Στη συγκεκριμένη περίπτωση συμβαίνει το αντίθετο, γιατί το έδαφος έχει έντονη κλίση, οπότε ο Πύργος τοποθετήθηκε στην υψηλότερη πλευρά της πύλης.¹³¹ Παρόμοιες περιπτώσεις παρατηρήθηκαν και σε άλλες ελληνικές οχυρώσεις προγενέστερων περιόδων, όταν ακόμη επικρατούσε μια πιο παθητική αντίληψη της πολιορκητικής, ή σε οχυρώσεις του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. σε ειδικές περιπτώσεις, όταν το έδαφος στο οποίο χτίστηκε ο πύργος δεν επέτρεπε κάποια άλλη διευθέτηση.¹³²

Είναι ολοφάνερο ότι ο Πύργος αυτός έχει υποστεί κατά καιρούς διάφορες τροποποιήσεις και προσθήκες που έχουν αλλάξει την αρχική του μορφή. Όπως θα δούμε παρακάτω, διακρίνονται τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις. Είναι ορθογώνιος σε σχήμα και μεγαλύτερος από τους άλλους δύο, καθώς οι πλευρές του έχουν διαστάσεις 13,30x15,20μ. Πύργοι

128. Βαβρίτσας 1978, σελ. 95.

129. Frederiksen 2011, σελ. 56.

130. Lawrence 1979, σελ. 304.

131. Winter 1971, σελ. 210.

132. Lawrence 1979, σελ. 314 – 315.

Εικ. 38. Ο Νέος Πύργος σε σχέση με το δυτικό τείχος

Εικ. 39. Η εξωτερική δυτική και βόρεια παρειά του Νέου Πύργου

τόσο μεγάλων διαστάσεων χτίζονταν συχνά τον 5^ο και τον 4^ο αι. π.Χ.¹³³ Ο Νέος Πύργος δεν αποτελεί προεξοχή του τείχους προς τα δυτικά, αλλά τέμνει το δυτικό τείχος, έτσι ώστε ο μισός περίπου να βρίσκεται εσωτερικά και ο άλλος μισός εξωτερικά από αυτό. Επίσης, διαφορετικός είναι και ο προσανατολισμός του, καθώς δεν είναι κατασκευασμένος σε παράλληλη σχέση με το τείχος αλλά ελαφρώς διαγώνια, με αποτέλεσμα να εξέχει έντονα προς τα έξω η νοτιοδυτική του γωνία (Εικ. 38).

Ίσως αυτό πρέπει να συσχετιστεί με μια αμυντική πρακτική των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών κυρίως χρόνων να παρουσιάζουν οι πύργοι μία γωνία προς την έξω από τα τείχη της πόλης περιοχή με σκοπό να αποδυναμώσουν τα αποτελέσματα πιθανών εχθρικών βομβαρδισμών και να ελέγχουν καλύτερα όλες τις πλευρές.¹³⁴ Στο νοτιοδυτικό τμήμα του Πύργου είναι ορατή μια μεγάλη επιφάνεια της θεμελίωσής του, διαστάσεων 2,10x2,90μ. από ασβεστολιθικές πλάκες μεγάλων διαστάσεων υπόλευκου χρώματος, με αδρά δουλεμένη την επάνω επιφάνειά τους. Στο σημείο αυτό η ανωδομή του Πύργου είναι εντελώς κατεστραμμένη. Η εξωτερική δυτική και βόρεια παρειά του είναι δομημένη με μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους από υπόλευκο ασβεστόλιθο, κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοδομίας (Εικ. 39). Η όψη των λίθων είναι αδρά δουλεμένη και οι αρμοί τονίζονται με λοξή λάξευση.¹³⁵ Στην εξωτερική όψη τους φέρουν περιτένεια και στην επάνω επιφάνεια έδρασης διακρίνονται σημάδια αναθύρωσης και γωνιώδη λαξεύματα – μοχλοβόθρια – για την ασφαλή τοποθέτηση των ογκόλιθων με σιδερένιους μοχλούς.¹³⁶

133. Lawrence 1979, σελ. 389 – 390.

134. Winter 1971, σελ. 327.

135. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 252.

136. Müller 1995, σελ. 85 – 6. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 197 – 8. Lawrence 1979, σελ. 239.

Εικ. 40. Διαμορφωμένοι χώροι στον πρώτο όροφο του Νέου Πύργου

Εικ. 41. Ο εγκάρσιος τοίχος στο βορειοδυτικό τμήμα του Νέου Πύργου

Οι δύο προηγούμενοι πύργοι δεν σώζονται σε αρκετό ύψος, ώστε να μπορούμε να γνωρίζουμε πώς ήταν διαμορφωμένο το πάνω τμήμα τους και αν διέθεταν έναν ή δύο ορόφους. Τόσο σε αυτούς όσο και στο Νέο Πύργο, το εσωτερικό του ισόγειου χώρου είναι συμπαγές και δεν προοριζόταν για οποιοδήποτε είδους κατοίκηση. Στο Νέο Πύργο σώζεται όμως τμήμα του πρώτου ορόφου, όπου υπάρχουν διαμορφωμένοι χώροι που ορίζονται από τμήματα τοίχων (Εικ. 40). Οι τοίχοι αυτοί είναι

αρκετά ταραγμένοι και σχεδόν κατεστραμμένοι στη νότια απόληξή τους. Οριοθετούν πέντε τουλάχιστον μικρούς χώρους διαφορετικών διαστάσεων. Η τοιχοδομία τους είναι διαφορετική από εκείνη των εξωτερικών παρειών του Πύργου και ακολουθεί το ακανόνιστο σύστημα, με λιγότερο σταθερούς δόμους από γκρίζο σχιστόλιθο. Σώζονται τέσσερις τοίχοι παράλληλοι προς το δυτικό τείχος και ένας μικρότερος εγκάρσιος στο βορειοδυτικό τμήμα του Πύργου (Εικ. 41). Το πάχος τους κυμαίνεται από 1–1,5μ. Οι τέσσερις από τους χώρους που σχηματίζονται έχουν περίπου το ίδιο μέγεθος (από ανατολικά προς δυτικά, α) 1,10x4,80μ., β) 1,50x5,80μ., γ) 2,50x5, δ) 2,30x4,50μ.). Ο πέμπτος χώρος που σχηματίζεται στη βορειοδυτική γωνία είναι αρκετά μικρότερος (1x3μ.). Είναι σαφές ότι πρόκειται για μεταγενέστερες του αρχικού τείχους κατασκευές που προστέθηκαν, πιθανόν κατά τη δεύ-

Εικ. 42. Μετατόπιση του ανατολικού τοίχου του Νέου Πύργου

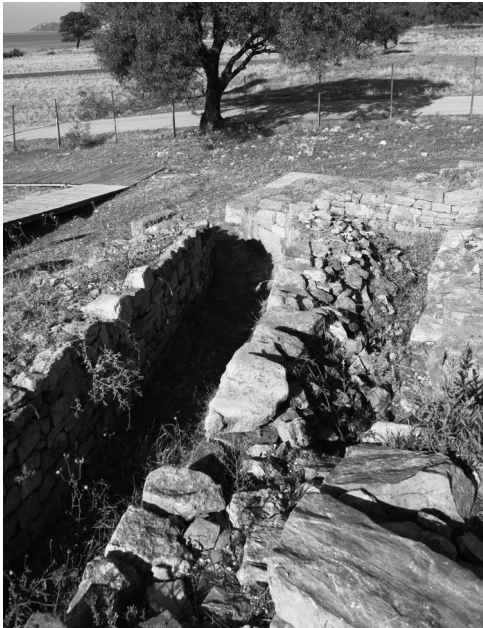
Εικ. 43. Δύο διαφορετικά είδη τοιχοδομίας στον ανατολικό τοίχο του Νέου Πύργου

Εικ. 44. Πιθανό σημείο εισόδου στο Νέο Πύργο

τερη φάση οικοδόμησης ή ανακατασκευής του Πύργου. Ήταν σύνηθες φαινόμενο στους ελληνιστικούς πύργους το εσωτερικό τους να χωρίζεται σε ορθογώνια διαμερίσματα.¹³⁷ Οι διαφορετικές αυτές φάσεις είναι ιδιαίτερα εμφανείς στην ανατολική πλευρά του Πύργου, όπου ο ανατολικότερος από τους προαναφερθέντες παράλληλους τοίχους έχει χτιστεί σε επαφή με την εσωτερική παρειά του προγενέστερου ανατολικού τοίχου του Πύργου, ο οποίος έχει εκτοπιστεί σε μεγάλο βαθμό προς τα έξω και έχει πάρει επικίνδυνη κλίση λόγω της πίεσης που ασκείται από το εσωτερικό του Πύργου (Εικ. 42). Ο παλιότερος αυτός τοίχος έχει κτιστεί με μεγαλύτερου μεγέθους λίθους (ύψος έκαστου 0,20–0,25μ.) από κιτρινωπό ασβεστόλιθο. Διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις: Στη νοτιοανατολική γωνία είναι χτισμένος κατά ένα όχι και τόσο αυστηρό ισόδομο σύστημα δόμησης, ενώ στη συνέχεια προς Βορράν, στο τμήμα που έχει εκτοπιστεί, μετατρέπεται σε ακανόνιστο ορθογώνιο (Εικ. 43). Στη βορειοανατολική γωνία του Πύργου, πιθανόν να υπήρχε η είσοδος που οδηγούσε στο εσωτερικό του. Στο ίδιο σημείο, σύμφωνα με τις υπάρχουσες ενδείξεις, υπήρχε, κατά πάσα πιθανότητα, κλίμακα που οδηγούσε στον περίδρομο (Εικ. 44).

137. Lawrence 1979, σελ. 223 – 224.

Εικ. 45. Η πύλιδα του Νέου Πύργου

Εικ. 46. Είσοδος της πύλιδας από την εσωτερική πλευρά

Εικ. 47. Είσοδος της πύλιδας από την εξωτερική πλευρά

Εικ. 48. Η καμπύλη απόληξη του γωνιακού δόμου της πύλιδας προς Δυσμάς

Το νοτιοανατολικό τμήμα του Νέου Πύργου διαταράχθηκε εξαιτίας της κατασκευής ενός στενού καμπύλου διαδρόμου με εξόδους – πύλιδα – μήκους 12μ. που διαπερνά τον Πύργο με κατεύθυνση από ανατολικά προς νοτιοδυτικά (Εικ. 45). Το άνοιγμά της στην εσωτερική ανατολική πλευρά έχει πλάτος 1,60μ. (Εικ. 46), ενώ προς την έξοδο στα νοτιοδυτικά στενεύει και καταλήγει σε 0,80μ. (Εικ. 47). Το μέγιστο σωζόμενο ύψος της είναι μόλις 1,20μ., οπότε δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ήταν στεγασμένη και αν ναι, με ποιον τρόπο. Στην εξωτερική νοτιοδυτική απόληξή της διακρίνεται βάση από πωρόλιθο. Ο δυτικός γωνιακός δόμος της πλευράς αυτής μάλιστα έχει καμπύλη απόληξη που πιθανόν λαξέυτηκε όταν κατασκευάστηκε ο διάδρομος αυτός, προκειμένου να διευκολύνει την είσοδο και έξοδο (Εικ. 48). Για την κατασκευή των δύο παρειών της διάβασης αυτής χρησιμοποιή-

Εικ. 49. Τοιχοδομία των εσωτερικών παρειών της πύλης

Εικ. 50. Η κατεστραμμένη εξωτερική πλευρά της πύλης από νότια

ήθηκαν τρία διαφορετικά είδη τοπικών λίθων, υπόλευκος και κιτρινωπός ασβεστόλιθος, φαιός σχιστόλιθος και πωρόλιθος. Οι λίθοι είναι μικρών σχετικά διαστάσεων, ιδίως στη νότια παρειά, ανισομεγέθεις αλλά ορθογωνισμένοι, με αδρά δουλεμένη την εξωτερική επιφάνεια (Εικ. 49). Η τοιχοποιία ακολουθεί και εδώ το ακανόνιστο σύστημα, όπως και στο εσωτερικό του Πύργου. Η εξωτερική πλευρά της νότιας παρειάς του διαδρόμου είναι κατεστραμμένη (Εικ. 50). Σώζεται μόνο ένα μικρό τμήμα ~1μ. σε επαφή με τη βάση της θύρας της πύλης. Το πάχος του τοίχου ήταν ~2,80μ. Στο εσωτερικό υπήρχε γέμισμα με χαλίκια, αργούς λίθους, λατύπη και χώμα. Το βόρειο σκέλος του διαδρόμου είναι δομημένο κατά τον ίδιο τρόπο, αλλά με μεγαλύτερους σε μέγεθος λίθους, ίδιου χρώματος και υφής με το νότιο. Προφανώς, το μεγαλύτερο μέγεθος των λίθων εξυπηρετούσε τη συγκράτηση του βάρους του παρακείμενου τοίχου του Νέου Πύργου, που βρίσκεται σε επαφή με τη βόρεια παρειά του σκέλους, τουλάχιστον κατά το μεγαλύτερο μήκος του. Κατά ~3,60μ.

Εικ. 51. Η πυλίδα σε σχέση με τον Νέο Πύργο

από ανατολικά προς νοτιοδυτικά, η βόρεια παρειά του βόρειου σκέλους του διαδρόμου «δένεται» με την τοιχοποιία του Πύργου. Φαίνεται ότι σε εκείνο το σημείο έχει διατηρηθεί ο παλαιότερος τοίχος, που είναι στέρεα κατασκευασμένος από κιτρινωπό ασβεστόλιθο σε ισόδομο σύστημα δόμησης, όπως είδαμε και στην ανατολική πλευρά του Πύργου. Από τη συνολική διαμόρφωση των παρειών και τον συσχετισμό του συγκεκριμένου περάσματος με την αρχική θέση του Πύργου, είναι ξεκάθαρο ότι πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη (Εικ. 51). Οι πυλίδες άρχισαν να εμφανίζονται πιο συχνά στις ελληνικές οχυρώσεις από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. κ.εξ. Στους οχυρωματικούς περιβόλους των τελών του 4^{ου} αι. π.Χ. και της ελληνιστικής εποχής, όταν η άμυνα έγινε πιο ενεργητική, υπάρχει συνήθως μεγάλος αριθμός πυλίδων.¹³⁸

Ο προορισμός της συγκεκριμένης πυλίδας στο δυτικό τείχος της Ζώνης

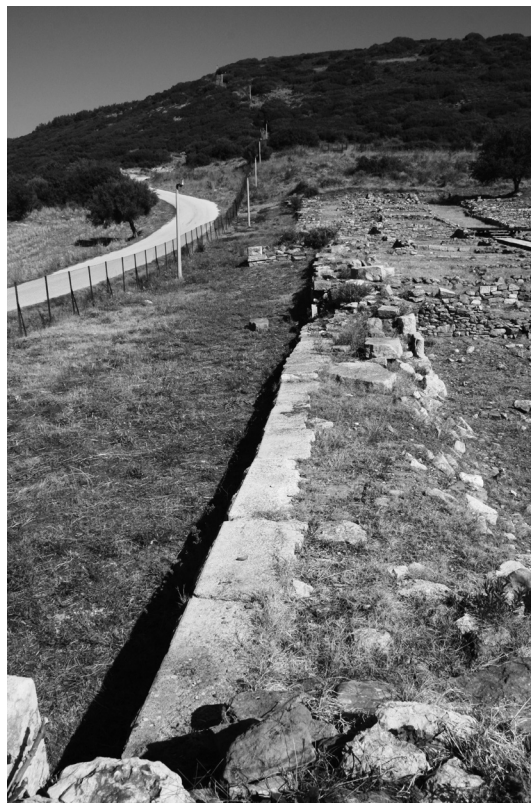
ίσως συνδέεται με τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων της πόλης, για εύκολη και γρήγορη πρόσβαση στο νεκροταφείο αλλά και στους αγρούς που εκτείνονται στα δυτικά της πόλης και, κατά πάσα πιθανότητα, ανήκαν στην επικράτειά της. Επίσης, θα μπορούσε να εξυπηρετεί και στρατιωτικούς σκοπούς σε περίοδο αναταραχών και πολέμου, δηλαδή την εύκολη και μυστική έφοδο των στρατιωτών.¹³⁹ Αν και η θέση του περάσματος ακριβώς δίπλα στην κεντρική πύλη της πόλης προκαλεί προβληματισμό. Για λόγους ασφαλείας αλλά και καλαισθησίας, θα το περιμέναμε σε κάποιο άλλο σημείο του οχυρωματικού περιβόλου. Το πιθανότερο πάντως είναι ότι σχετίζεται με τη χρήση του παρακείμενου Νέου Πύργου. Αν ο Πύργος αυτός στέγαζε φρουρά ή κάποιο άλλο στρατιωτικό τάγμα εμπροσθοφυλακής, τότε η ύπαρξη πυλίδας σε κάποιο κοντινό σημείο κρινόταν απαραίτητη. Μια ακόμη υπόθεση είναι ότι η διάβαση αυτή ουσιαστικά αποτελούσε σήραγγα απορροής των υδάτων που, λόγω της κλίσης του εδάφους, συγκεντρώνονταν στην περιοχή της πύλης, κάτι ανάλογο με τη μεγάλη καμαροσκέπαστη σήραγγα που διασχίζει λοξά την υποδομή του Πρόπυλου του Πτολεμαίου Β΄ στο Ιερό των Μεγάλων Θεών της

138. Winter 1971, σελ. 239.

139. Winter 1971, σελ. 234 κ.εξ.

Εικ. 52. Το βόρειο τείχος του Περιτειχισμένου Οικισμού

Εικ. 53, 54. Το δυτικό τείχος βόρεια του Νέου Πύργου

Σαμοθράκης και χρησίμευε στην απομάκρυνση των νερών.¹⁴⁰ Πιθανόν η διάνοιξη αυτής της πυλίδας σχετίζεται με την τελευταία οικοδομική φάση ή ανακατασκευή του Πύργου, που ίσως πραγματοποιήθηκε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους και είναι σύγχρονη με την κατοίκηση του Περιτειχισμένου Οικισμού, αν κρίνει κανείς από τις ομοιότητες στον τρόπο δόμησης, στο σχήμα και την ποιότητα των λίθων που χρησιμοποιήθηκαν τόσο στις παρειές της, όσο και στα εσωτερικά χωρίσματα του Πύργου (Εικ. 52).

Στη συνέχεια, το δυτικό τείχος συνεχίζει από το Νέο Πύργο ελαφρώς λοξά την πορεία του προς Βορράν για περίπου 33μ. μέχρι το επόμενο ενισχυμένο σημείο του (Εικ. 53, 54). Στην ουσία παρεκκλίνει ελαφρώς από την προηγούμενη κατεύθυνσή ΝΔ προς ΒΑ και μετατοπίζεται ελαφρώς προς Ανατολάς. Το πάχος του τείχους σε αυτό το τμήμα κυμαίνεται από 2,30 – 2,40μ. και το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι 1,10μ. με μόλις δύο σειρές δόμων. Τα πρώτα ~16μ. είναι επιμελώς χτισμένα με μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους υπόλευκου ασβεστόλιθου, με καλά δουλεμένες τις επιφάνειες έδρασης. Ακολουθεί το ισόδομο ή πιθανότερα το ψευδοισόδομο σύστημα. Κατά διαστήματα οι επιφάνειες

140. Βαβρίτσας 1988, σελ. 83. Matsas – Bakirtzis 1998, σελ. 64.

Εικ. 55. Ίχνη περιτένειας και μοχλοβοθρίων

Εικ. 56. Ίχνη μοχλοβοθρίων

Εικ. 57. Διαφοροποίηση τοιχοδομίας

έδρασης που είναι ορατές φέρουν σημάδια αναθύρωσης αλλά και μοχλοβόθρια. Η εξωτερική ορατή τους επιφάνεια στη δυτική παρειά είναι πιο αδρή και φέρει περιτένεια (Εικ. 55, 56). Η εσωτερική, που εισέρχεται στο γέμισμα, έχει αφεθεί εντελώς ακατέργαστη για μεγαλύτερη σταθερότητα. Στο τμήμα αυτό είναι ορατή η βάση του τείχους που προεξέχει κατά 0,10μ. Στο υπόλοιπο τμήμα προς Βορράν, που φαίνεται πως είναι μεταγενέστερο, η τοιχοδομία αλλάζει σε ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα με ανισομεγέθεις λίθους μεγάλων διαστάσεων. Η κατασκευή του δεν είναι το ίδιο στιβαρή και προσεγμένη με του προηγούμενου τμήματος (Εικ. 57). Εδώ χρησιμοποιείται κυρίως ο φαιός σχιστόλιθος. Το τείχος σε όλο το μήκος αυτού του τμήματος αποτελείται, όπως και στα προηγούμενα τμήματά του, από δύο παρειές με γέμισμα από λατόπη και αργούς λίθους.

Η τοιχοδομία του Νέου Πύργου και του δυτικού τείχους στα βόρεια του εξωτερικά συμπλέκονται, κάτι που δηλώνει τη σύγχρονη κατασκευή τους, που, προφανώς, έγινε κατά την παλιότερη φάση οικοδόμησης της οχύρωσης. Η εσωτερική παρειά του στο παρακείμενο βόρεια του Νέου Πύργου τμήμα, αν και αρκετά κατεστραμμένη, αποτελείται από πολύ καλά επεξεργασμένους ασβεστόλιθους υπόλευκου χρώματος μεγάλων διαστάσεων (1,10–1,20x0,65μ.) κατά το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης. Η τρίτη –και τελευταία

Εικ. 58. Η εσωτερική παρειά του δυτικού τείχους βόρεια του Νέου Πύργου

Εικ. 59. Η πυργοειδής κατασκευή

Εικ. 60. Η νότια πλευρά της πυργοειδούς κατασκευής

σωζόμενη—σειρά λίθων, μάλιστα αποτελείται από μικρότερου πάχους ορθογωνισμένους λίθους, που έχουν τοποθετηθεί κατά μήκος ως ορθοστάτες, δίνοντας έτσι ένα πιο πολυτελή και μνημειακό χαρακτήρα στον χώρο (Εικ. 58). Ο μεγάλος επιμήκης χώρος, διαστάσεων 15x6,50μ., που διαμορφώνεται βόρεια του Νέου Πύργου, πιθανόν σε πρώτη φάση σχετιζόταν με τον Πύργο. Αργότερα χτίστηκαν εγκάρσιοι στην εσωτερική παρειά του τείχους τοίχοι, που άλλαξαν την αρχική διαμόρφωση του μεγάλου αυτού χώρου.

Σε απόσταση ~33μ. από τον Νέο Πύργο, το δυτικό τείχος μετατοπίζεται παράλληλα και πάλι, αυτή τη φορά προς Δυσμάς και επανέρχεται στην αρχική πορεία του. Η μετατόπιση του άξονά του είναι ίση περίπου με ένα πλάτος του τείχους, δηλαδή ~2,60μ. Στο σημείο αυτό δημιουργείται μια πυργοειδής κατασκευή πολύ μικρότερων διαστάσεων από τις προηγούμενες, που προεξέχει από το τείχος προς Ανατολάς (Εικ. 59, 60). Το μήκος της κάθε πλευράς είναι διαφορετικό, 3,90μ. νότια, 4,40μ. δυτικά και 1,20μ. βόρεια. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος της είναι μόλις 0,90μ. Η τοιχοδομία του, τουλάχιστον όσο μπορούμε να διακρίνουμε από το τμήμα που διασώθηκε, είναι αμελής και όχι τόσο στέρεα δομημένη. Οι κατώτερες σειρές λίθων αποτελούνται από μικρούς, ανισομεγέθεις ορθογωνισμένους λίθους, κυρίως από φαιό σχιστόλιθο και κιτρινωπό και υπόλευκο ασβεστόλιθο, τοποθετημένους σε ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα. Η επόμενη στρώση λίθων αποτελείται από με-

Εικ. 61. Η βορειοδυτική πλευρά της πυργοειδούς κατασκευής

Εικ. 62. Το γέμισμα της πυργοειδούς κατασκευής

Εικ. 63. Πυργοειδής κατασκευή και παρακείμενοι χώροι

γάλες ορθογωνισμένες σχιστολιθικές πλάκες και πάνω σε αυτές εδράζεται η τελευταία σωζόμενη σειρά, από πολύ μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους από υπόλευκο ασβεστόλιθο, που σώζεται στη δυτική και βόρεια πλευρά (Εικ. 61). Ο τρόπος δόμησης παρουσιάζει ομοιότητες με το τείχος του Περιτειχισμένου Οικισμού και τις νεότερες προσθήκες του Νέου Πύργου. Το εσωτερικό γέμισμα της πυργοειδούς αυτής κατασκευής δεν διαφέρει από τα προηγούμενα (Εικ. 62). Στην ουσία δεν πρόκειται για πραγματικό πύργο, αλλά για μια προεξοχή που σχηματίζεται από τη μετατόπιση του άξονα του τείχους και χρησίμευε για καλύτερο έλεγχο της περιοχής εξωτερικά και κατά μήκος του δυτικού τείχους. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στην εσωτερική πλευρά του τείχους σε αυτό το σημείο, οι χώροι που εφάπτονται με την εσωτερική παρειά του διατηρούνται σε πολύ καλύτερη κατάσταση απ' ό,τι οι υπόλοιποι γύρω τους, πιθανόν λόγω του ότι προστατεύονταν από αυτήν την ενίσχυση του τείχους (Εικ. 63).¹⁴¹ Μία παρόμοια μετατόπιση προς Δυσμάς παρατηρείται και στο βορειοδυτικό τμήμα του τείχους στην ακρόπολη του οικισμού.

141. Τσατσοπούλου 1998, σελ. 444.

Εικ. 64. Η πορεία του τείχους προς Βορράν

Εικ. 65, 66. Το δυτικό τείχος προς Βορράν

Από το σημείο της μετατόπισης για ~45μ. το δυτικό τείχος συνεχίζει την πορεία του προς Βορράν, μέχρι που χάνεται στην επίχωση στους πρόποδες της ακρόπολης (Εικ. 64). Το τείχος παρουσιάζεται ταραγμένο, ιδίως στο βορειότερο τμήμα του. Το μέγιστο σωζόμενο πλάτος του διατηρείται στα 2,60μ., ενώ το μέγιστο σωζόμενο ύψος του είναι μόλις 0,80μ. (Εικ. 65, 66). Ακολουθεί το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα, με αρκετά μεγάλους ως επί το πλείστον λίθους (υπόλευκος και κιτρινωπός ασβεστόλιθος, φαιός σχιστόλιθος). Στην ορατή επιφάνεια έδρασης σε ορισμένους διακρίνονται και πάλι σημάδια κάθετης σύνδεσης.

Το δυτικό τείχος στη συνέχεια διακόπτεται για λίγα μέτρα από τον σύγχρονο δρόμο που οδηγεί στα δυτικά της περιοχής, αλλά συνεχίζει την πορεία του προς Βορράν στην ακρόπολη της Ζώνης (Εικ. 67). Η φυσική διαμόρφωση του εδάφους με την έντονη κατηφορική κλίση και η άγρια φυσική βλάστηση της περιοχής, που αποτελείται κυρίως από πουρνάρια και βάτους και καλύπτει όλη την ακρόπολη, δεν επέτρεψαν προς το παρόν την επισταμένη μελέτη της συνέχειας του τείχους. Είναι σαφές ότι περικλείει την περιοχή, καθώς πολλά σημεία του είναι ορατά, ορισμένα μάλιστα σε ύψος αρκετό, ώστε να διακρίνουμε την τοιχοποιία του (Εικ. 68, 69, 70). Χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι ορθογωνισμένοι λίθοι από σκληρό φαιό σχιστόλιθο, η επιφάνεια των οποίων είναι ελάχιστα δουλεμένη. Ακολουθεί ένα ακανόνιστο ισόδομο σύστημα δόμησης, με ισοϋψείς δόμους αλλά ανισομεγέθεις λίθους, που προσαρμόζεται στην ανώμαλη διάπλαση του εδάφους.¹⁴² Δεν είναι

142. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 222 – 223.

Εικ. 67. Το δυτικό τείχος διακόπτεται από τον σύγχρονο δρόμο

Εικ. 68, 69, 70. Το δυτικό τείχος κατηφορίζει από την ακρόπολη προς τη θάλασσα, κτισμένο με ανισομέγεθεις λίθους

ξεκάθαρο αν το τείχος σε αυτήν την περιοχή έπαιζε και το ρόλο αναλημματικού τοίχου που συγκρατούσε την επίχωση, καθώς σε κανένα σημείο δεν διακρίνεται η εσωτερική παρειά του τείχους.¹⁴³ Μόνο η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα μπορεί να αποσαφηνίσει την κατάσταση. Κοντά στο βόρειο άκρο της ακρόπολης σώζονται τα ίχνη δύο ακόμη πύργων που προεξέχουν από το τείχος. Ο όγκος όμως της επίχωσης και ο λιθοσωρός που τους καλύπτει δεν επιτρέπουν προς το παρόν μια ασφαλή εκτίμηση.

143. Frederiksen 2011, σελ. 51.

Εικ. 71, 72. Η πύλη στη νοτιοανατολική απόληξη του ανατολικού τείχους

Ανατολικό τείχος

Το εσωτερικό ανατολικό σκέλος του οχυρωματικού περιβόλου της Ζώνης στη νοτιοανατολική απόληξή του καταλήγει σε μια πυργοειδή κατασκευή, που διαφέρει ως προς το σχήμα, τη διαμόρφωση αλλά και τη διατήρησή της από τις προηγούμενες (Εικ. 71). Είναι σχεδόν τετράγωνη, με εσωτερικές διαστάσεις 3,80x3,85μ. (Εικ. 72). Προεξέχει από το τείχος σχεδόν ολόκληρη και δεν βρίσκεται σε παράλληλη διάταξη προς αυτό, αλλά σχε-

Εικ. 73. Στο τοπογραφικό διάγραμμα, η πυργοειδής κατασκευή στο ΝΑ τμήμα της πόλης

Εικ. 74. Η ανατολική πλευρά της πόλης

Εικ. 75. Η δυτική πλευρά της πόλης

δόν διαγώνια, με μια ελαφριά απόκλιση προς Νότον (Εικ. 73). Οι τοίχοι έχουν πάχος 1,30 – 1,40μ. και σώζονται σε μέγιστο ύψος ~1μ. Η εξωτερική παρειά τους είναι χτισμένη, στην ανατολική πλευρά με μεγάλους πρόχειρα ορθογωνισμένους λίθους από κιτρινωπό ασβεστόλιθο και στις υπόλοιπες από λίγο μικρότερους, σε ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα (Εικ. 74, 75). Εσωτερικά η τοιχοδομία είναι πολύ πιο προσεγμένη, κατασκευασμένη από μικρότερου μεγέθους, καλά ορθογωνισμένους και με επεξεργασμένη την ορατή επι-

Εικ. 76. Η εσωτερική τοιχοδομία της πόλης

Εικ. 77. Η νότια πλευρά της πόλης

Εικ. 78. Θυραίο άνοιγμα στη δυτική πλευρά της πόλης

φάνεια λίθους ίδιας ποιότητας (Εικ. 76). Είναι ορατή και η θεμελίωση των τοίχων εσωτερικά, που προεξέχει κατά 0,03μ. Στη βόρεια και ανατολική πλευρά ακολουθεί ένα όχι πολύ αυστηρό ψευδοϊσόδομο σύστημα τοιχοδομίας, ενώ στη νότια και δυτική ακανόνιστο ορθογώνιο. Είναι σαφές ότι υπήρχαν τουλάχιστον δύο οικοδομικές φάσεις. Η νοτιοανατολική γωνία και ένα μεγάλο τμήμα της νότιας πλευράς του πύργου έχει καταστραφεί από τη διάβρωση του εδάφους εξαιτίας της θάλασσας. Φαίνεται όμως ότι στο μέσον της πλευράς αυτής υπήρχε θυραίο άνοιγμα, καθώς σώζονται δύο τώρμοι με διαστάσεις 0,10x0,10μ., ο ένας σε λίθο που βρίσκεται στη δυτική πλευρά του ανοίγματος, ο δεύτερος σε λίθο πεσμένο δίπλα στη νοτιοδυτική γωνία του πύργου, που πιθανόν αποτελούσε το άλλο άκρο της θύρας (Εικ. 77). Επίσης, θυραίο άνοιγμα υπάρχει και στη δυτική πλευρά, σε επαφή με τη βορειοδυτική γωνία (Εικ. 78). Σώζονται το λίθινο κατώφλι της εισόδου αυτής, οι δύο τώρμοι

Εικ. 79. Βάσεις για υποστυλώματα στη δυτική είσοδο της πόλης

Εικ. 80. Μεταγενέστερες λιθοκατασκευές στη δυτική πλευρά του πύργου

Εικ. 81. Η πλακοστρωμένη επιφάνεια από ΒΔ

διαμέτρου 0,12μ. που υποδέχονταν τους όλμους που συγκρατούσαν τη δίφυλλη, ξύλινη προφανώς, θύρα και η βόρεια παραστάδα της, πλάτους 0,49μ. Η θύρα έχει πλάτος 2,30μ. και άνοιγε προς τα έξω, δηλαδή προς το εσωτερικό της πόλης. Σε ~2μ. δυτικά αυτής της εισόδου και, σχεδόν σε αντιστοιχία με τους τόρμους της θύρας, υπάρχουν ένθεν και ένθεν δύο λίθινες βάσεις που σώζουν στην επιφάνειά τους από μία ορθογώνια και τετράγωνη υποδοχή, πιθανόν για κάποιου είδους υποστύλωμα (Εικ. 79).

Σε κάποια μεταγενέστερη φάση οικοδόμησης προστέθηκε ένας τοίχος στο μέσον περίπου της δυτικής εισόδου και άλλες κατασκευές, σε επαφή με τη δυτική πλευρά του και τη δυτική παρειά του τείχους, που αλλοίωσαν την αρχική μορφή του πύργου (Εικ. 80). Είναι εμφανές ότι χρησιμοποιήθηκε μάλιστα σε κάποια σημεία των νεότερων κατασκευών οικοδομικό υλικό από την πρώτη φάση οικοδόμησης της πυργοειδούς κατασκευής και το ανατολικό τείχος. Συγκεκριμένα, προστέθηκαν λιθοκατασκευές με ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα τοιχοδομίας, ως προεξοχές εκατέρωθεν του δυτικού θυραίου ανοίγματος, με διαστάσεις η νότια 1,5x2μ. και η βόρεια ~3x4μ. Είναι αρκετά ταραγμένες και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με βεβαιότητα τη σημασία τους, φαίνεται πάντως πως χτίστηκαν εκεί για την ενίσχυση και προστασία του πύργου. Μπροστά από αυτές και στο ύψος των θεμελίων τους υπάρχουν μεγάλες επιφάνειες, στρωμένες με μεγάλους πεπλατυσμένους λίθους που αποτελούσαν πλακόστρωση ή κάποιο είδος βάσης (Εικ. 81). Μπροστά από τη βόρεια

Εικ. 82. Τοίχοι που συνεχίζουν κάθετα στη νότια προεξοχή του πύργου

Εικ. 83. Πύλη σχήματος αυλής (κλιός)

μάλιστα, σώζεται μια μικρότερη υπερυψωμένη επιφάνεια διαστάσεων ~1,50x2μ. που μοιάζει με θεμελίωση κλίμακας. Η αποκάλυψη ταφών, τόσο στο εσωτερικό του πύργου¹⁴⁴ όσο και στον περιβάλλοντα χώρο,¹⁴⁵ φανερώνει ότι στους νεότερους χρόνους κατοίκησης της πόλης και συγκεκριμένα κατά την ύστερη αρχαιότητα, το περί ου ο λόγος κτίσμα είχε χάσει τον αρχικό προορισμό και λειτουργία του. Αυτό μας επιβεβαιώνει ότι εκείνη την περίοδο το οχυρωματικό τείχος της πόλης, τουλάχιστον σε αυτόν τον τομέα, δεν χρησιμοποιείτο για την προστασία της και ότι, προφανώς, η πόλη είχε συρρικνωθεί. Η δυτική πλευρά του πύργου, όπως και η περιοχή δυτικά αυτού, είναι αρκετά ταραγμένη εξαιτίας της κατασκευής χαρακωμάτων κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου. Παρόλα αυτά, οι διάφοροι τοίχοι και κατασκευές που αποκαλύφθηκαν, πιθανόν σχετίζονται με τη λειτουργία του πύργου.¹⁴⁶ Η συνέχεια του νότιου τείχους προς Δυσμάς χάνεται, όμως υπάρχουν τοίχοι κάθετοι προς τη νότια προεξοχή του πύργου που φαίνεται πως συνεχίζουν προς Νότον (Εικ. 82).

Το κτίσμα ήταν ορατό πριν ακόμη την έναρξη των ανασκαφών και ονομαζόταν χαρακτηριστικά από τους ντόπιους ναυτικούς «Φυλακές».¹⁴⁷ Η κατασκευή αυτή δεν φαίνεται να αποτελούσε πύργο υπό τη συνηθισμένη έννοια. Η άποψη ότι πρόκειται για μικρό ιερό, πιθανόν του Ποσειδώνα,¹⁴⁸ δεν έχει επιβεβαιωθεί από την μέχρι σήμερα έρευνα. Η ύπαρξη του θυραίου ανοίγματος στη νότια πλευρά, πιθανόν σημαίνει ότι υπήρχε κάποια συνέχεια προς εκείνη την κατεύθυνση, πράγμα που φυσικά δεν μπορεί πλέον να επιβεβαιωθεί. Το πιθανότερο είναι ότι η κατασκευή αυτή αποτελούσε μια πύλη σχήματος αυλής, τον επονομαζόμενο «κλιός», που απαντάται από το δεύτερο μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. κ.εξ.¹⁴⁹ αλλά έχει μεγαλύτερη διάδοση κατά τον 4^ο αι. π.Χ.¹⁵⁰ (Εικ. 83). Σε αυτό το σημείο του τείχους

144. Βαβρίτσας 1969, σελ. 68.

145. Βαβρίτσας 1970, σελ. 70.

146. Βαβρίτσας 1977, σελ. 138.

147. Βαβρίτσας 1966, σελ. 68 – 69. Βαβρίτσας 1988, σελ. 84.

148. Βαβρίτσας 1988, σελ. 84.

149. Müller 1995, σελ. 185 – 186.

150. Winter 1971, σελ. 217 – 221, 224 – 227.

Εικ. 84. Ο περιφερειακός δρόμος που διατρέχει την ανατολική πλευρά της πόλης

Εικ. 85. Ο περιφερειακός δρόμος από Βορράν

Εικ. 86. Το Ιερό της Δήμητρας

Εικ. 87. Το Ιερό του Απόλλωνα σε σχέση με το ανατολικό τείχος

η πύλη αυτή ενδεχομένως εξυπηρετούσε την επικοινωνία με το λιμάνι της πόλης και προστάτευε την πόλη από κινδύνους που προέρχονταν από τη θάλασσα. Επομένως, το νότιο άνοιγμα πιθανόν αποτελούσε την είσοδο από και την έξοδο προς το λιμάνι, ενώ το δυτικό άνοιγμα αποτελούσε την κύρια είσοδο στο εσωτερικό της πόλης. Αξίζει να σημειωθεί ότι από αυτό το σημείο ξεκινούσαν δύο δρόμοι, ένας πλάτους ~4,5μ. που διατρέχει το νότιο τμήμα της πόλης, παράλληλα με την ακτογραμμή και ένας περιφερειακός δρόμος μέγιστου πλάτους ~5μ. που διατρέχει με κατεύθυνση ΝΑ-ΒΔ την ανατολική πλευρά της πόλης, περνούσε μπροστά από το Ιερό της Δήμητρας και συνέχιζε ίσως προς τον ναό του Απόλλωνα και το εμπορικό κέντρο της πόλης, γεγονός που ενισχύει την πιο πάνω άποψη (Εικ. 84, 85). Από τη διάταξη αυτή διαφαίνεται ότι και οι δύο ναοί της πόλης είναι δομημένοι σε συσχετισμό με το εσωτερικό ανατολικό τείχος. Το μικρό Ιερό της θεάς Δήμητρας, του 4^{ου} αι. π.Χ.,¹⁵¹ έχει χτισθεί σε επαφή με την εσωτερική παρειά του τείχους (Εικ. 86). Βορειότερα δε, το κτιριακό συγκρότημα του Ιερού του Απόλλωνα είναι χτισμένο με προσανατολισμό ΒΑ προς ΝΔ, δίπλα και παράλληλα προς το εσωτερικό ανατολικό σκέλος του τείχους (Εικ. 87).

Η προαναφερθείσα διαφοροποίηση μεταξύ δυτικής και ανατολικής πλευράς ως προς τη

151. Βαβρίτσας 1973, σελ. 77 – 79. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 19 – 20.

διαμόρφωση του εσωτερικού παρακείμενου στην οχύρωση χώρου είναι αξιοσημείωτη, γι' αυτό και θα σταθούμε λίγο σε αυτήν. Αν παρατηρήσει κανείς με προσοχή το τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης, θα διαπιστώσει ότι σε κανένα άλλο σημείο εσωτερικά της οχύρωσης δεν συμβαίνει αυτό. Αντίθετα, οι παρακείμενοι στο τείχος χώροι, ιδίως στο δυτικό τμήμα της πόλης, είναι προσκολλημένοι στο δυτικό τείχος, με αποτέλεσμα η ανατολική παρειά του τείχους να αποτελεί τη δυτική παρειά των κτισμάτων. Ο Φίλων ο Βυζάντιος θεωρεί πως πρέπει να υπάρχει στο εσωτερικό του περιβόλου κάθε πόλης μια ελεύθερη ζώνη, για να διευκολύνει τη μεταφορά λίθων αν παραστεί ανάγκη επιδιόρθωσης του τείχους και τη διάνοιξη τάφρου σε περίπτωση κινδύνου.¹⁵² Ωστόσο, από τις περιπτώσεις των πόλεων που ακολούθησαν αυτήν την πρακτική, μόνο στην ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου εφαρμόστηκε πιστά η παραίνεση του Φίλωνα για περιφερειακή οδό 60 πήγνων, δηλαδή περίπου 30μ.¹⁵³ Η δυτική πλευρά της πόλης, αντιθέτως, φαίνεται να ακολουθεί περισσότερο τις αντιλήψεις του Πλάτωνα για τον σχεδιασμό των πόλεων, σύμφωνα με τις οποίες, αν πράγματι πρέπει να υπάρχει οχυρωματικό τείχος σε μια πόλη, τότε πρέπει οι ιδιωτικές κατοικίες να χτιστούν εξαρχής σε τέτοια διάταξη, ώστε ολόκληρη η πόλη να σχηματίζει ένα ενιαίο τείχος.¹⁵⁴ Απ' ό,τι ήδη έχουμε παρατηρήσει, στο δυτικό τμήμα της πόλης, ιδίως από το Νέο Πύργο προς Βορράν, πράγματι οι κατοικίες έχουν χτιστεί την ίδια περίοδο με το τείχος και η εσωτερική παρειά του τείχους αποτελεί και τοίχο των κατοικιών. Το ίδιο παρατηρείται και νοτιότερα, στον Περιτειχισμένο Οικισμό, παρόλο που εδώ φαίνεται ότι οι κατοικίες είναι μεταγενέστερες του τείχους και η εσωτερική παρειά του έχει υποστεί συμπληρώσεις και τροποποιήσεις. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για το ποιοι λόγοι υπαγόρευσαν στους πολεοδόμους της Ζώνης αυτή τη διαφορετική διάταξη μεταξύ ανατολικής και δυτικής πλευράς. Μπορούμε μόνο να εικάσουμε ότι στην ανατολική πλευρά, ο δρόμος εσωτερικά του τείχους εξυπηρετούσε κάποιες πρακτικές ανάγκες, που περισσότερο συνδέονται με τις καθημερινές ανάγκες των κατοίκων, παρά με τις υποδείξεις της οχυρωτικής τέχνης. Δηλαδή, πιθανόν εξυπηρετούσε τη διέλευση από το λιμάνι, δια μέσου της νοτιοανατολικής πύλης, ανθρώπων και εμπορευμάτων και ίσως εξυπηρετούσε και λατρευτικές ανάγκες των προσκυνητών του Ιερού της Δήμητρας και, κυρίως, του Ιερού του Απόλλωνα, που βρίσκονται βορειότερα πάνω σε αυτό δρόμο σε επαφή με το εσωτερικό ανατολικό τείχος. Από την άλλη, η δυτική πλευρά, λιγότερο προστατευμένη από τη διαμόρφωση του εδάφους, χρειαζόταν περισσότερη ενίσχυση και αυτό, ίσως, επιτυγχανόταν από τη συγκεκριμένη διάταξη. Πιθανόν χρησιμοποιούνταν και οι στέγες των παρακείμενων κτισμάτων για τον έλεγχο και την άμυνα της πόλης, όπως έχει παρατηρηθεί και σε άλλες περιπτώσεις.¹⁵⁵

Από τη βορειοδυτική γωνία της νοτιοανατολικής πύλης ξεκινάει, με κατεύθυνση προς Βορράν, η πορεία του εσωτερικού ανατολικού οχυρωματικού τείχους της Ζώνης (Εικ. 88). Το τείχος ακολουθεί παράλληλη πορεία με το Σκοτεινό Ρέμα που βρίσκεται στα ανατολικά του και συνεχίζει την πορεία του με κάποιες διακοπές μέχρι και την ακρόπολη. Αρκετοί λίθοι του, που ήταν ορατοί και πριν την ανασκαφή, έχουν υποστεί μεγάλη φθορά από τα καιρικά φαινόμενα και την ανθρώπινη επέμβαση. Από τη νοτιοανατολική

152. Φίλων Βυζ., 80, 10.

153. Φιλήμονος 1998, σελ. 81 – 84.

154. Πλάτωνος *Νόμοι*, 779b.

155. Δούριου 2007, σελ. 36 – 37.

Εικ. 88. Το ανατολικό τείχος βόρεια της νοτιοανατολικής πύλης

Εικ. 89. Το ανατολικό τείχος

Εικ. 90. Αγωγός απορροής υδάτων

Εικ. 91. Το ανατολικό τείχος νότια του Ιερού της Δήμητρας

πύλη και για ~35μ. ως και το Ιερό της θεάς Δήμητρας, το τείχος σώζεται σε μέγιστο ύψος ~0,40μ. και είναι ορατοί ένας έως δύο δόμοι (Εικ. 89). Στην επάνω επιφάνειά τους σώζονται τα μοχλοβόθρια για την τοποθέτηση των λίθων στην τελική τους θέση. Είναι κατασκευασμένο κατά το ορθογώνιο σύστημα, από μεγάλους ορθογώνιους λίθους από υπόλευκο ασβεστόλιθο, με σφυροκοπημένη επιφάνεια.¹⁵⁶ Φαίνεται ότι υπήρχε και εσωτερική παρειά που δεν σώζεται σε αυτό το σημείο, ενώ το κενό ανάμεσά τους γέμιζαν αργοί λίθοι και λατύπη. Κάποιοι λίθοι φέρουν σημάδια αναθύρωσης. Σε παρακείμενο χώρο, έξω από το εσωτερικό ανατολικό τείχος, βρέθηκε, επίσης, αποσπασμένος μεγάλος ορθογωνισμένος λίθος από το ίδιο υλικό με εκείνο του τείχους, που φέρει επιμήκη κοιλότητα (Εικ. 90). Σύμφωνα με αυτό, μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε κάποια σημεία του τείχους υπήρχαν εντοιχισμένοι αγωγοί απορροής των υδάτων, όπως και σε άλλες αρχαίες οχυρώσεις.¹⁵⁷ Σε μια απόσταση 8μ. νότια του Ιερού της θεάς Δήμητρας αρχίζει να φαίνεται η εσωτερική παρειά του τείχους (Εικ. 91). Έτσι μπορούμε να υπολογίσουμε το πλάτος του σε ~2,40μ. (Εικ. 92) Ακολουθεί, πιθανόν, το ισόδομο ή ψευδοϊσόδομο

156. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 250 – 251.

157. Winter 1971, σελ. 150 – 151. Καλλιντζή 2012, σελ. 137.

Εικ. 92. Το πλάτος του ανατολικού τείχους νότια του Ιερού της Δήμητρας

Εικ. 93. Το εσωτερικό ανατολικό τείχος βόρεια του Ιερού της Δήμητρας

Εικ. 94. Αγροτικός δρόμος που διακόπτει το εσωτερικό ανατολικό τείχος

σύστημα, με μικρότερου μεγέθους ορθογωνισμένους λίθους στην εσωτερική παρειά και πιο αδρά επεξεργασμένους στην εξωτερική, τοποθετημένους ως ορθοστάτες. Από το Ιερό και προς Βορράν το τείχος είναι πολύ ταραγμένο. Έχει μικρότερο πλάτος, ~1,60μ., και σώζεται σε ύψος ενός δόμου. Είναι χτισμένο από μεγάλους αδρά δουλεμένους και υποτυπωδώς ορθογωνισμένους ογκόλιθους από φαιό σχιστόλιθο. Η σύνθεσή του, σε αυτό το τμήμα, είναι ελαφρώς διαφορετική, καθώς οι δύο παρειές, όπου σώζονται, έχουν την ίδια μορφή και το εσωτερικό μεταξύ τους γεμίζει από μεγάλους αργούς λίθους και λατύπη (Εικ. 93). Στο τμήμα αυτό σώζεται μόνο η θεμελίωση του τείχους, γι' αυτό υπάρχει διαφορά τόσο στη σύνθεση όσο και στο υλικό που χρησιμοποιήθηκε. Στη συνέχεια, το τείχος διακόπτεται απότομα από τον παλιό αγροτικό δρόμο που διασχίζει και σήμερα τον αρχαιολογικό χώρο (Εικ. 94). Σε ένα σημείο του τείχους ~17μ. νότια του δρόμου παρουσιάζεται ένα άνοιγμα ~3μ. Η διαμόρφωση των απολήξεων των δύο τμημάτων του

Εικ. 95, 96. Άνοιγμα στο εσωτερικό ανατολικό τείχος

Εικ. 97. Διάσπαρτοι λίθοι του ανατολικού τείχους ανατολικά του Ιερού του Απόλλωνα

Εικ. 98, 99. Τμήμα του εσωτερικού ανατολικού τείχους βόρεια του Ιερού του Απόλλωνα

τείχους βόρεια και νότια δείχνει ότι πιθανόν δεν πρόκειται για κατεστραμμένο τμήμα, αλλά για ένα δευτερεύον άνοιγμα που εξυπηρετούσε την επικοινωνία με το ανατολικό τμήμα της πόλης, την πρόσβαση στο χείμαρρο και ίσως την απορροή των υδάτων της βροχής προς αυτόν (Εικ. 95, 96).

Το ανατολικό τείχος από τον αγροτικό δρόμο προς Βορράν σχεδόν χάνεται. Ελάχιστοι διάσπαρτοι λίθοι δείχνουν την πορεία του, που περνούσε ανατολικά του Ιερού του Απόλλωνα (Εικ. 97). Είναι ορατό μόνο ένα τμήμα μήκους 21μ. που ξεκινά περίπου στο ύψος του βόρειου τμήματος του σηκού. Το τμήμα αυτό είναι αρκετά κατεστραμμένο, αλλά σώζεται μέρος του γεμίματος και σε μερικά σημεία και η υποθεμελίωση (Εικ. 98). Και εδώ το ύψος δεν ξεπερνά τα 0,40μ. και το πλάτος είναι ~2,40μ. Διακρίνονται τρεις δόμοι. Αποτελείται από ορθογωνισμένους λίθους από υπόλευκο ασβεστόλιθο. Σε κάποιους από αυτούς φαίνονται τα μοχλοβόθρια. Η εσωτερική παρειά δεν είναι ορατή γιατί χάνεται μέσα στην επίχωση (Εικ. 99).

Το εσωτερικό ανατολικό τείχος στο σημείο αυτό σταματάει λίγα μέτρα βορειότερα του Ιερού του Απόλλωνα, αφήνοντας ένα κενό μέχρι την επίχωση στους πρόποδες της ακρόπολης (Εικ. 100). Πιθανόν εδώ

Εικ. 100. Το εσωτερικό ανατολικό τείχος που χάνεται στην επίχωση

Εικ. 101. Θυραίο άνοιγμα στο εσωτερικό ανατολικό τείχος

Εικ. 102. Λίθος με ορθογώνιο λάξευμα

Εικ. 103. Τμήμα του εσωτερικού ανατολικού τείχους στην ακρόπολη

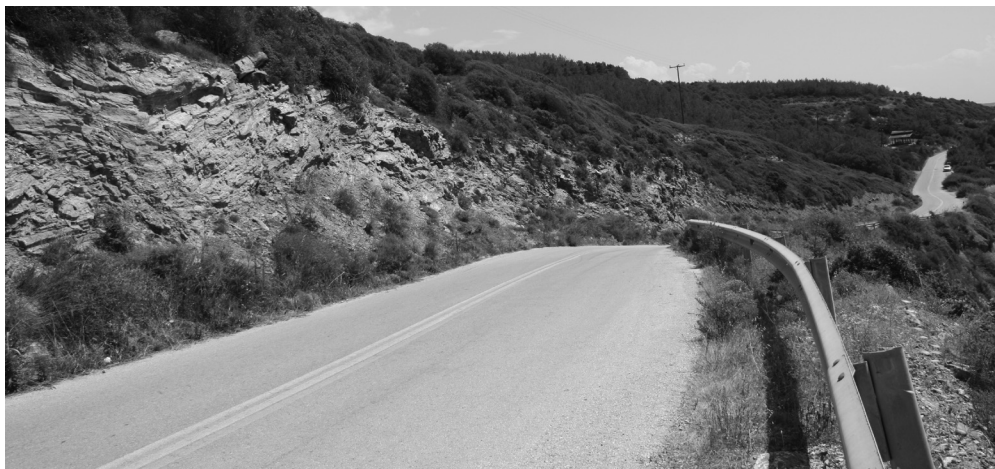
Εικ. 104. Ίχνη του εξωτερικού ανατολικού τείχους στην ακρόπολη

να υπήρχε κάποιο θυραίο άνοιγμα, που οδηγούσε στο ρέμα, όπως δηλώνει ένας ογκώδης λίθος με ορθογώνιο λάξευμα (Εικ. 101, 102). Αξιοπρόσεκτο πάντως είναι ότι ένας κάθετος προς το δυτικό τείχος δρόμος που διασχίζει το κεντρικό κατοικημένο σημείο της πόλης με κατεύθυνση Δ–Α βρίσκεται περίπου στην ίδια ευθεία με αυτό το σημείο και η νοητή του προέκταση φαίνεται να καταλήγει εδώ. Αν η σκέψη αυτή επαληθευτεί, τότε είναι πολύ λογικό να περιμένουμε στο σημείο αυτό μία είσοδο–έξοδο της πόλης, που ίσως εξυπηρετούσε και τις ανάγκες του Ιερού. Γνωρίζουμε ότι το εσωτερικό ανατολικό τείχος συνεχίζει βορειότερα από το Ιερό του Απόλλωνα στην ακρόπολη, σχηματίζοντας αναλήμματα που σε μερικά σημεία μάλιστα σώζονται και σε μεγάλο ύψος (Εικ. 103). Η κατασκευή του μοιάζει με το αντίστοιχο τμήμα του δυτικού τείχους. Λίγα μέτρα νοτιότερα από το υψηλότερο σημείο της ακρόπολης σώζονται τα ίχνη μιας πυργοειδούς κατασκευής, που προεξέχει από το ανατολικό τείχος, όμως δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί υπό τις παρούσες συνθήκες (βλ. Εικ. 68-70).

Το εξωτερικό ανατολικό τείχος είναι τόσο ταραγμένο και καλυμμένο από την επίχωση και την άγρια βλάστηση, ώστε δεν είναι δυνατό να προσδιορίσουμε το σύστημα τοιχοδομίας και τις διαστάσεις του (Εικ. 104). Το μόνο εμφανές χαρακτηριστικό του είναι το υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του, που είναι ο φαιός σχιστόλιθος, σε μεγάλους ορθογωνισμένους λίθους με αδρά δουλεμένη την επιφάνεια εδράσεως και σφυροκοπημένη την εξωτερική τους επιφάνεια, μέθοδος συνηθισμένη στα συστήματα δόμησης του 5^{ου} αι. π.Χ., που έδινε στα τείχη μια όψη ατημέλητη, γνωστή ως «αγροτική» ή «rustica».¹⁵⁸ Το πιθανότερο είναι ότι και εδώ είχε ακολουθηθεί κάποια παραλλαγή του ορθογώνιου συστήματος, χωρίς να μπορούμε να καταλήξουμε με ασφάλεια σε κάποια από αυτές. Στο εξωτερικό ανατολικό τείχος, μόνο ένα σημείο θα μπορούσε να ερμηνευτεί ως σημείο κατάλληλο για ύπαρξη πύλης, μια στενή διάβαση που προστατεύεται από Βορράν από απότομο πρανές και στο Νότο καταλήγει σε γκρεμό, σημείο που και σήμερα ακόμη είναι η μοναδική πρόσβαση στον αρχαιολογικό χώρο από ανατολικά (Εικ. 105).¹⁵⁹

158. Για τον όρο βλ. Ορλάνδος 1959 – 1960, σελ. 218, 248 – 250.

159. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 14 – 15.

Εικ. 105. Το σημείο που η νοητή απόληξη του εξωτερικού ανατολικού τείχους συναντά τον σύγχρονο δρόμο

Ανακεφαλαιώνοντας τα βασικότερα σημεία της οχύρωσης της Ζώνης, αναφέρουμε ότι ο αμυντικός περίβολος περικλείει όλα τα οχυρά σημεία της πόλης, ξεκινώντας από το ψηλότερο στο Βορρά, την ακρόπολη, μέχρι και το χαμηλότερο νοτιότερα, όπου πιθανόν βρισκόταν το λιμάνι της. Η δυτική της πλευρά, εμφανώς επιμελέστερη και πιο οχυρή από τις υπόλοιπες, σώζει τρεις πύργους και μια πυργοειδή κατασκευή, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για περισσότερες τέτοιου είδους κατασκευές, κυρίως στην ακρόπολη και στο ανατολικό εξωτερικό τείχος. Οι πύλες που έχουν αποκαλυφθεί είναι δύο. Η πρώτη βρίσκεται στο δυτικό τείχος, στο σημείο που ξεκινά ένας από τους κυριότερους δρόμους της πόλης, διασχίζει το κέντρο της, πιθανόν την αγορά της και προεκτείνεται προς τα ανατολικά, φθάνοντας μπροστά στο συγκρότημα του Ιερού του Απόλλωνα. Η δεύτερη βρίσκεται στο νοτιότερο σημείο του εσωτερικού ανατολικού τείχους, απ' όπου ξεκινούν δύο δρόμοι, ένας που διατρέχει περιφερειακά αυτή τη φορά το νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης, περνά μπροστά από το Ιερό της Δήμητρας και πιθανόν διασταυρωνόταν με τον προηγούμενο δρόμο κοντά στο Ιερό του Απόλλωνα, και ένας που διατρέχει το νότιο τμήμα της πόλης, παράλληλα με την ακτογραμμή. Ένας τέταρτος δρόμος, βορειότερα του Ιερού του Απόλλωνα, που πιθανόν κατέληγε σε άνοιγμα στο ανατολικό εσωτερικό τείχος, είναι ακόμη υπό διερεύνηση.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Λαμβάνοντας υπόψη όλα τα παραπάνω, γίνεται κατανοητό ότι η Ζώνη παρουσιάζει ένα οργανωμένο σύστημα άμυνας, το οποίο εκμεταλλεύεται και ενισχύει τη φυσική οχύρωση της γεωμορφολογίας της περιοχής όπου είναι χτισμένη, ακολουθώντας παράλληλα τις επιταγές της σύγχρονης της οχυρωτικής και πολιορκητικής τέχνης. Παρά τα κενά στη γραμμή των τειχών της, λόγω φυσικών ή ανθρωπογενών καταστροφών, μπορούμε να έχουμε μια ξεκάθαρη άποψη για το περίγραμμά τους και, κατά ένα μεγάλο ποσοστό, για την αρχική διαμόρφωσή τους.

Αποφασιστικός παράγοντας για την επιλογή της θέσης της πόλης ήταν η σύνδεσή της με τη θάλασσα. Για το λιμάνι της πόλης δεν υπάρχουν ακόμη επαρκή στοιχεία, παρόλο που θα περιμέναμε να βρεθεί, αν λάβουμε υπόψη μας το σχετικό χωρίο του Ηροδότου,¹⁶⁰ σύμφωνα με το οποίο, εδώ και στις γειτονικές παραλίες προσάραξε ο στόλος του Ξέρξη. Οι φυσικοί όρμοι της Ζώνης, πιθανόν χρησιμοποιούνταν ως λιμάνια που εξυπηρετούσαν την επικοινωνία αρχικά με τη μητρόπολη Σαμοθράκη και, στη συνέχεια, και με άλλες περιοχές. Τα οχυρωματικά έργα φαίνεται ότι έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη σύνδεση του κυρίως τμήματος της πόλης με το ή τα λιμάνια της, όπως εικάζουμε από την πορεία του τείχους προς τη θάλασσα.

Για την περιοχή όπου ιδρύθηκε η Ζώνη, υπάρχουν ενδείξεις ότι κατοικείτο από την πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, αν κρίνουμε από τα ευρήματα προϊστορικών χρόνων του νεκροταφείου της πόλης του 10^{ου} – 7^{ου} αι. π.Χ., που υποδηλώνουν την προγενέστερη ύπαρξη οικισμού.¹⁶¹ Είναι άλλωστε γνωστό ότι υπήρχαν θρακικοί οικισμοί σε όλη την επικράτεια της Αιγιακής Θράκης, τόσο στην ενδοχώρα όσο και στις παράκτιες περιοχές και, μάλιστα, πολλοί από αυτούς αποτελούσαν οχυρωμένες ακροπόλεις που χρονολογούνται πριν ακόμη την άφιξη των Ελλήνων αποίκων στη Θράκη.¹⁶² Σημαντικό, μάλιστα, στοιχείο για τη μεγάλη στρατηγική

160. Ηρόδοτος *Ιστορία* VII, 59.

161. Βαβρίτσας 1966, σελ. 70. Βαβρίτσας 1967, σελ. 93 – 94. Βαβρίτσας 1970, σελ. 72 – 75. Βαβρίτσας 1988, σελ. 80. Τσατσοπούλου 1993, σελ. 587 – 590. Τσατσοπούλου 2001, σελ. 24 – 25. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 510. Baralis – Riapov 2006, σελ. 3, 6. Baralis 2008, σελ. 107. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 33, 71 – 74. Βλ. Ηλιοπούλου 2015.

162. Baralis – Riapov 2006, σελ. 2 – 3. Baralis 2008, σελ. 104.

και πολιτική σημασία των πόλεων της Σαμοθρακικής Περαίας και κυρίως της Ζώνης είναι η ύπαρξη αρκετών οχυρωματικών θέσεων στην ορεινή περιοχή μεταξύ των σύγχρονων οικισμών Μαρώνειας και Μάκρης.¹⁶³ Οι ακροπόλεις αυτές, οχυρωμένες με περιβόλους, είχαν άριστη επαφή μεταξύ τους, με τους κάμπους της Κομοτηνής και της Αλεξανδρούπολης και με το Θρακικό πέλαγος. Η ύπαρξη της Ζώνης σε μια παραθαλάσσια τοποθεσία στο κέντρο του νοητού τόξου αυτών των οχυρών θέσεων, οδηγεί στη σκέψη ότι η τοποθεσία αυτή αποτελούσε από παλιά μέρος ενός καλά οργανωμένου οχυρωματικού συστήματος και, λόγω της προνομιακής θέσης της, κατείχε ηγετική θέση σε αυτό.¹⁶⁴ Ο οχυρωματικός περίβολος της Ζώνης όμως είναι σαφώς συνδεδεμένος με την κατοίκηση της πόλης από τους Έλληνες αποίκους, καθώς δεν αποκαλύφθηκαν παλαιότερα οχυρωματικά έργα.

Η αρχαία Ζώνη διαθέτει τα χαρακτηριστικά της οχύρωσης μιας πόλης της κλασικής εποχής. Υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για περισσότερες από μία οικοδομικές φάσεις της οχύρωσης. Σε κανένα σημείο όμως δεν φαίνεται να χαράχτηκε νέα γραμμή στο τείχος, αλλά, αντίθετα, ο πρώτος περίβολος επισκευάστηκε, τροποποιήθηκε, ενισχύθηκε και χρησιμοποιήθηκε και στις μεταγενέστερες περιόδους κατοίκησης του οικισμού. Η μόνη περίπτωση δεύτερου περιβόλου είναι αυτή που αφορά στον αμυντικό περίβολο του Περιτειχισμένου Οικισμού, που, όπως ήδη αναφέραμε, σχετίζεται με την περίοδο συρρίκνωσης της πόλης κατά την ελληνιστική εποχή. Άλλωστε το τείχος της κλασικής πόλης είναι θεμελιωμένο σε φυσικό ασβεστολιθικό υπόβαθρο, κάτι που σημαίνει ότι δεν υπήρχε προγενέστερη φάση οικοδόμησης.

Από τα παραπάνω συνάγεται το συμπέρασμα πως η πόλη για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα από την ίδρυσή της και μετά ήταν ατείχιστη, γεγονός που δημιουργεί προβληματισμό, αν σκεφτεί κανείς, για παράδειγμα, την περίπτωση των Αβδήρων, όπου οι εχθρικές διαθέσεις των γηγενών πληθυσμών ανάγκασαν τους πρώτους αποίκους να χτίσουν τείχη γύρω από την πόλη τους, σχεδόν ταυτόχρονα με την ίδρυσή της κατά τους αρχαϊκούς χρόνους.¹⁶⁵ Οι κάτοικοι της Ζώνης, πιθανόν, ακολούθησαν το παράδειγμα της μητρόπολής τους Σαμοθράκης, που τειχίστηκε μεταγενέστερα από την ίδρυσή της, μετά την άφιξη των Ελλήνων στο νησί. Στη Σαμοθράκη, τα τείχη της αρχαίας πόλης αποτελούν ένα από τα πιο εντυπωσιακά δείγματα αρχαίων ελληνικών οχυρωματικών περιβόλων.¹⁶⁶ Το τείχος ακολουθεί και συμπληρώνει τη φυσική οχύρωση της περιοχής και περιβάλλει μια έκταση πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που καταλαμβάνει ο δομημένος χώρος, όπως είδαμε και στη Ζώνη. Διακρίνονται διάφορα συστήματα τοιχοποιίας που χρονολογούνται από τον 6^ο αι. π.Χ. ως τον 3^ο αι. π.Χ.¹⁶⁷ Η μεταγενέστερη κατασκευή οχυρωματικού περιβόλου, σε συνδυασμό και με άλλα ανασκαφικά στοιχεία,¹⁶⁸ αποτελούν ενδείξεις ειρηνικής συνύπαρξης των αποίκων με τους γηγενείς κατοίκους του νησιού.

163. Τσατσοπούλου, Περαία, σελ. 7, εικ. 5. Τσατσοπούλου 2008, σελ. 1 – 8. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 53 – 54.

164. Τσατσοπούλου, Περαία, σελ. 6. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 57 – 58.

165. Κουκούλη 1988, σελ. 47 – 48. Γενικά για οχύρωση Αβδήρων βλ. Κουκούλη 1997, σελ. 715 – 725. Frederiksen 2011, σελ. 122 – 123. Καλλιντζή 2012, σελ. 131 – 133.

166. Λαζαρίδης 1971, σελ. 80 – 84.

167. Matsas – Bakirtzis 1998, σελ. 31.

168. Λέμαν 1954, σελ. 5. Ilieva 2007.

Φαίνεται ότι οι κάτοικοι της Σαμοθρακικής Περαίας δεν δέχθηκαν εχθρική αντιμετώπιση από τους Θράκες της περιοχής και η ειρηνική συνύπαρξή τους στην περιοχή της Ζώνης ξεκίνησε αρκετά νωρίς. Άλλωστε αυτήν την περίοδο η αντίσταση των Θρακών δεν ήταν οργανωμένη, καθώς ακόμη αποτελούσαν «αυτόνομες και σχεδόν ανοργάνωτες και χωρίς "εθνική συνείδηση" θρακικές φυλές»¹⁶⁹ και έτσι δεν κρίθηκε απαραίτητη η περιφρούρηση των αποίκων από ένα ισχυρό οχυρωματικό τείχος, κάτι που ίσχυε και για ορισμένες πόλεις του Εύξεινου Πόντου.¹⁷⁰ Δεν μπορούμε, βεβαίως, να αποκλείσουμε την πιθανότητα ύπαρξης ενός πρώιμου είδους οχύρωσης, ενός χωμάτινου προχώματος με πασσαλόπηκτο φράκτη γύρω από την πόλη, που με το πέρασμα του χρόνου καταστράφηκε ή αντικαταστάθηκε από τη μόνιμη μορφή οχύρωσης.¹⁷¹ Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Ηροδότου σε ένα πρώιμο είδος οχύρωσης στην ανατολική Κριμαία, αποτελούμενο από μια μεγάλη τάφρο και ένα πρόχωμα, το οποίο προστάτευε την περιοχή από τις επιθέσεις των Σκυθών που έρχονταν από τα δυτικά.¹⁷² Σύμφωνα με τις αρχαιολογικές και τοπογραφικές έρευνες εκεί φαίνεται ότι η πρώιμη αυτή οχύρωση πράγματι υπήρξε.¹⁷³

Όσον αφορά στη Ζώνη, τα μέχρι τώρα ανασκαφικά δεδομένα της, αλλά και η απουσία σχετικών αναφορών στους αρχαίους συγγραφείς, οδηγούν στην άποψη ότι η εγκατάσταση των αποίκων έγινε με ειρηνικό τρόπο και ότι, στη συνέχεια, όχι απλώς υπήρχαν στενές επαφές με τους γηγενείς αλλά και συμβίωση μέσα στην πόλη. Χαρακτηριστική είναι η συνύπαρξη εισαγόμενης και τοπικής χειροποίητης θρακικής κεραμικής, ιδίως κατά τους αρχαϊκούς και κλασικούς χρόνους στον ευρύτερο χώρο της πόλης, καθώς και η συνύπαρξη επιγραφών στην ελληνική γλώσσα και σε τοπική θρακική διάλεκτο σε όστρακα και λίθους, κυρίως από το Ιερό του θεού Απόλλωνα.¹⁷⁴

Η χρονολόγηση ενός οχυρωματικού έργου είναι μια δύσκολη και περίπλοκη διαδικασία, καθώς για να γίνει είναι απαραίτητο να συνεκτιμηθούν πολλά και διαφορετικά στοιχεία. Ιδίως όταν λείπουν σχετικές φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, όπως στην περίπτωση της οχύρωσης της Ζώνης, το εγχείρημα γίνεται ακόμη δυσκολότερο και η χρονολόγηση μπορεί να είναι μόνο σχετική. Όπως είδαμε, για την ανέγερση του οχυρωματικού περιβόλου έγινε χρήση τοπικού λίθου, που εξορύχθηκε από τα γειτονικά λατομεία. Αυτό μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα τείχη της Ζώνης χτίστηκαν σε μια εποχή κατά την οποία είχε ήδη αρχίσει η εκμετάλλευση των λατομείων, ενέργεια που, σαφώς, δεν θα μπορούσε να είναι σύγχρονη με την ίδρυση της πόλης, καθώς απαιτεί πρώτα την οργάνωση των αποίκων, την κάλυψη των βασικών τους αναγκών και την εξοικείωσή τους με την περιοχή.

169. Σαμσάρης 1980, σελ. 52.

170. Winter 1971, σελ. 291, υποσημείωση 8, 301.

171. Hojte 2008, σελ. 152.

172. Ηρόδοτος IV, 3.

173. Maslennikov 2005, σελ. 154.

174. Πρόκειται για αναθηματικές επιγραφές χαραγμένες με ελληνικούς χαρακτήρες, αλλά με ακατανόητο περιεχόμενο, γεγονός που φανερώνει ότι πολλοί αναθέτες δεν μιλούσαν την ελληνική γλώσσα και αποδεικνύει τη σημαντική θέση των Θρακών στην τοπική κοινωνία μιας ελληνικής πόλης του 4^{ου} αι. π.Χ. Βλ. Brixhe, Ζουρνατζή, «Ένας επιγραφικός θησαυρός», στο Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 71, 72. Τσατσοπούλου, Γλώσσα. Τσατσοπούλου 1997a, σελ. 618 – 619. Τσατσοπούλου, Ζώνη, σελ. 6 – 8. Παρόμοιες επιγραφές ανακαλύφθηκαν και στη Σαμοθράκη. Βλ. Μάτσας 2004, σελ. 227 – 257. Ilieva 2007, σελ. 218 – 221.

Στην οχύρωση της Ζώνης χρησιμοποιήθηκαν, τόσο στους πύργους όσο και στα μεσοπύργια διαστήματα, κυρίως το ακανόνιστο ορθογώνιο σύστημα δόμησης, που ήταν δημοφιλές από το πρώτο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και εξής, και το ψευδοϊσόδομο, που εφαρμόστηκε, κυρίως, στην κλασική και ελληνιστική περίοδο. Επίσης, σε δύο τμήματα του δυτικού τείχους χρησιμοποιήθηκε το λέσβιο σύστημα δόμησης, με ακμή, κυρίως, στον 6^ο αι. π.Χ. Ο τρόπος σύνθεσης των λίθων με διπλή παρειά και γέμισμα από λατύπη, πέτρες και χόμα ήταν χαρακτηριστικό των τειχών του 5^{ου} αι. π.Χ. Η τακτική να εξισώνονται οι δόμοι με τη χρήση μικρών λίθων ή πλακιδίων παρατηρείται σε ελληνικές οχυρώσεις του 5^{ου} ή του πρώτου μισού του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁷⁵ Κάτι ανάλογο άλλωστε παρατηρήσαμε και στο δυτικό τείχος της Ζώνης, κυρίως στον Περιτειχισμένο Οικισμό και στο Νέο Πύργο. Έτσι, μέχρι στιγμής έχουμε ένα ευρύ χρονολογικό φάσμα, από τον 6^ο αι. π.Χ. μέχρι και την ελληνιστική περίοδο.

Η ύπαρξη των πύργων και των άλλων ενισχυτικών σημείων της οχύρωσης και η τοποθέτησή τους στο γενικό σχέδιο της χάραξης του τείχους μπορεί να δώσει κάποια επιπλέον στοιχεία για ένταξή του σε ένα χρονολογικό πλαίσιο. Οι πύργοι της Ζώνης, όσοι διασώθηκαν και κυρίως στο δυτικό τμήμα, είναι ορθογώνιοι και προεξέχουν από το τείχος. Είναι τοποθετημένοι σε περίπου ίσα διαστήματα μεταξύ των μεσοπυργίων, δηλαδή ~30–35μ., όπως υποδεικνύει η πολιορκητική τέχνη, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της, χωρίς όμως αυτό να συμβαίνει σε όλον τον περίβολο, παρά μόνο εκεί που κρινόταν απαραίτητο για περισσότερη προστασία.¹⁷⁶ Οι προεξοχές και οι πύργοι είναι περισσότεροι στο δυτικό τείχος, γιατί η δυτική πλευρά της πόλης ήταν η πιο εύκολα προσβάσιμη, άρα και ευάλωτη. Μπροστά της απλωνόταν μια πεδιάδα, ενώ οι υπόλοιπες πλευρές ήταν πιο οχυρές. Η περιστασιακή ανέγερση πύργων στους οχυρωματικούς περιβόλους, με σκοπό την ενίσχυση της γραμμής του τείχους και ιδίως στα πιο ευάλωτα σημεία της γραμμής και όχι συστηματικά και σε τακτά διαστήματα, παρατηρείται στις ελληνικές οχυρώσεις μέχρι το 450 π.Χ. περίπου, ενώ από την εποχή των Πελοποννησιακών πολέμων και μετά η χρήση των πύργων γενικεύεται.¹⁷⁷ Η τοποθέτηση του Νέου Πύργου στα αριστερά της κεντρικής πύλης του δυτικού τείχους, αλλά και η απουσία δεύτερου πύργου στην άλλη πλευρά της πύλης, αν και δεν είναι ασφαλή στοιχεία χρονολόγησης, τουλάχιστον μπορούν να δώσουν ένα γενικό πλαίσιο μεταξύ 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. Αν λάβουμε υπόψη ότι μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. ήταν προτιμότερο να τοποθετούνται δύο πύργοι εκατέρωθεν της πύλης, αλλά όταν υπήρχε μόνο ένας, αυτός έπρεπε συνήθως να είναι μεγάλος σε διαστάσεις και πιο ισχυρός,¹⁷⁸ τότε μπορούμε να μειώσουμε το χρονολογικό πλαίσιο κατά μισό αιώνα. Επίσης, η προσθήκη της πυλίδας στο Νέο Πύργο έγινε σε μεταγενέστερη φάση από εκείνη της οικοδόμησης του Πύργου, όταν ο Πύργος επιδιορθώθηκε και ενισχύθηκε. Αν πράγματι αυτό έγινε περί τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ., εποχή κατοίκησης του Περιτειχισμένου Οικισμού όπως έχει σημειωθεί, τότε η ανέγερση του Πύργου, που ήταν σύγχρονη με την ανέγερση του περιβόλου, έγινε πριν από αυτήν την περίοδο.

Επίσης, αν λάβουμε υπόψη την υπόθεση ότι οι επιγραφές του Πύργου της Μυρσίνης προέρχονται από ταφικό μνημείο του 5^{ου} αι. π.Χ., χρονολογούνται δε, βάσει των γραμμάτων, λίγο μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. και εντοχίστηκαν σε δεύτερη χρήση στον Πύργο

175. Venedikov 1980, σελ. 74 – 75.

176. Winter 1971, σελ. 154.

177. Winter 1971, σελ. 160.

178. Lawrence 1979, σελ. 419.

σε μεταγενέστερη εποχή, τότε θα πρέπει η ανέγερση του Πύργου να τοποθετηθεί σε ένα χρονολογικό φάσμα από τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. και αργότερα. Λαμβάνοντας όμως υπόψη τις διαφοροποιήσεις που παρατηρούμε στον συγκεκριμένο Πύργο, που πιθανόν συνδέονται με τις μεταβολές που υπέστη το δυτικό τείχος, κατά την περίοδο κατοίκησης του Περιτειχισμένου Οικισμού, μπορούμε να τον χρονολογήσουμε αρκετά αργότερα, περί τα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ.

Ο νοτιοδυτικός και η παλαιότερη φάση του Νέου Πύργου είναι σύγχρονοι με τα μεσοπύργια διαστήματα, καθώς δεν είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους κτίσματα, αλλά η τοιχοδομία τους συμπλέκεται. Αν όμως λάβουμε υπόψη ότι ο Ηρόδοτος, λίγο μετά τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., αναφέρει στην ιστορία του τις πόλεις της Σαμοθρακικής Περαίας ως «τείχεα», δηλαδή οχυρές πόλεις, και αν θεωρήσουμε ότι η λέξη δεν υποδηλώνει απλώς τη φυσική οχύρωση της περιοχής ή κάποια πρώιμη μορφή οχύρωσης, η οποία δεν σώθηκε, τότε τα τείχη της Ζώνης θα πρέπει να χτίστηκαν μέσα στον 5^ο αι. π.Χ.¹⁷⁹

Βάσει όλων των παραπάνω, η ανέγερση του οχυρωματικού περιβόλου της Ζώνης μπορεί να τοποθετηθεί από τα μέσα του 5^{ου} έως και το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. ενώ η ανακατασκευή ή ενίσχυση του δυτικού τείχους πραγματοποιήθηκε στα τέλη του 3^{ου} αι. π.Χ.

Παρά το ότι στη Ζώνη σε γενικές γραμμές ακολουθήθηκε ένα συγκεκριμένο σύστημα τοιχοποιίας και δομής, σε ορισμένα τμήματα της οχύρωσης παρατηρήθηκαν διαφορές, γεγονός που οδηγεί στο εύλογο ερώτημα αν αυτό οφείλεται στην κατασκευή τους σε διαφορετικές εποχές, στην ανακατασκευή ή επιδιόρθωσή τους σε μεταγενέστερες χρονικές περιόδους ή και στη διαμόρφωση του εδάφους. Οι διαφορές αυτές στη δόμηση και στο πάχος των τειχών σε διαφορετικά τμήματα του ίδιου οχυρωματικού περιβόλου δεν είναι πρωτόγνωρο φαινόμενο. Έχουν διαπιστωθεί, για παράδειγμα, στον οχυρωματικό περίβολο της Κορίνθου. Τμήμα τείχους που περνά μέσα από μια ρεματιά είναι συμπαγές, χτισμένο εξολοκλήρου από ορθογώνιους πωρόλιθους, με ίδιες διαστάσεις και ομαδοποιημένους σε ζεύγη και φτάνει έως 5μ. πλάτος. Πιο κάτω το τείχος συνεχίζει δομημένο με δύο όψεις κατά το έμπλεκτον σύστημα. Το ίδιο συμβαίνει και σε έναν τομέα του Φρουρίου στον Σελινόυντα, χτισμένου στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. που είναι κατασκευασμένος με τον ίδιο τρόπο.¹⁸⁰ Το εσωτερικό ανατολικό τείχος της Ζώνης, που βρισκόταν ακριβώς δίπλα και παράλληλα με το Σκοτεινό Ρέμα, στο νοτιότερο τμήμα αποτελείται από δύο παρείς και γέμισμα, όπως και στο δυτικό τείχος, με αδρή την εξωτερική όψη και περισσότερο προσεγμένη την εσωτερική, που αποτελείται από λίθους μικρότερου μεγέθους. Το πάχος του είναι ~2,40μ. Βορειότερα, πλησιάζοντας στον αγροτικό δρόμο, το πλάτος μειώνεται στο ~1,60μ. και είναι χτισμένο από μεγάλους αδρά δουλεμένους και υποτυπωδώς ορθογωνισμένους ογκόλιθους, τοποθετημένους σε ζεύγη. Αν θεωρήσουμε ασφαλή την υπόθεση ότι εδώ σώζεται μόνο η θεμελίωση του τείχους, τότε η ανωδομή θα είχε ακόμη μικρότερο πάχος. Επίσης, στην ακρόπολη, χρησιμοποιήθηκαν μεγάλοι ορθογωνισμένοι λίθοι, με αδρή επιφάνεια και χωρίς να διακρίνεται εσωτερική όψη, προσαρμοσμένοι πλήρως στην τραχιά και κατηφορική διαμόρφωση του εδάφους με τη μορφή του αναλήμματος. Τέλος, χαρακτηριστική είναι και η εφαρμογή διαφορετικών συστημάτων δόμησης στο νότιο τμήμα του δυτικού τείχους, στο οποίο οι πύργοι ακολουθούν το ακανόνιστο ορθογώνιο και το ψευδοϊσόδομο

179. Archibald 1998, σελ. 147.

180. Ognenova 1980, σελ. 106.

σύστημα, ενώ το μεσοπύργιο είναι χτισμένο κατά το λέσβιο τρόπο δόμησης, το οποίο, με εξαίρεση ένα μικρό τμήμα της οχύρωσης λίγο βορειότερα δίπλα στη δυτική είσοδο, δεν το συναντάμε σε άλλο τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της Ζώνης.

Οι μεταβολές αυτές στο πάχος, στη δομή αλλά και στο σύστημα δόμησης των τειχών πιθανότατα οφείλονται, σε κάποιες περιπτώσεις, στη διαμόρφωση του εδάφους και στον περιβάλλοντα χώρο,¹⁸¹ καθώς και στη σχέση με τους γειτονικούς τομείς της οχύρωσης. Πιθανόν, στα τμήματα του τείχους που δεν υπάρχουν πύργοι ή άλλα ενισχυμένα σημεία της οχύρωσης, ήταν απαραίτητη η ενίσχυσή τους με την πάχυνση του τείχους και τη χρήση μεγαλύτερων και ογκωδέστερων λίθων. Αυτό παρατηρούμε στο προαναφερθέν σημείο, που αποτελεί τομέα που δεν προστατεύεται από πύργους. Επιπλέον, το σημείο αυτό περνάει δίπλα από το ρέμα και, προφανώς, χρειαζόταν μεγαλύτερη σταθερότητα και προστασία από την υγρασία παρά καλαισθησία, γι' αυτό και χρησιμοποιήθηκαν μεγαλύτερου μεγέθους λίθοι. Αντιθέτως, το τμήμα με το λέσβιο σύστημα δόμησης που βρίσκεται στο δυτικό τείχος της πόλης, πιθανόν υπηρετούσε την προσπάθεια να δοθεί μια πιο προσεγμένη και εντυπωσιακή όψη στη δυτική πλευρά της, όπου άλλωστε βρισκόταν, κατά πάσα πιθανότητα, και η κύρια είσοδος της.¹⁸² Κατά μία άποψη, ίσως σχετίζεται και με το νεκροταφείο της πόλης που βρισκόταν στα δυτικά της.¹⁸³ Ίσως πάλι το επέβαλαν λόγοι αισθητικής, όπως για παράδειγμα η επιθυμία για αρχαϊσμό, που ήταν αρκετά συνηθισμένη στις ελληνοιστικές οχυρώσεις της Μικράς Ασίας, όπου το πολυγωνικό σύστημα δόμησης συναντάται μέχρι και τον 1^ο αι. μ.Χ.¹⁸⁴

Πέρα από τις παραπάνω υποθέσεις, δεν πρέπει να παραβλέπουμε και την περίπτωση οι διαφορές στην τοιχοδομία να είναι αποτέλεσμα της εργασίας διαφορετικών «εργαστηρίων» και ομάδων τεχνιτών διαφορετικής προέλευσης, που ακολουθούσαν άλλοι παραδοσιακές και άλλοι πιο προοδευτικές τεχνοτροπίες.¹⁸⁵ Φυσικά, όπως είδαμε, υπάρχουν και περιπτώσεις κατά τις οποίες αυτές οι διαφορές οφείλονται σε μεταγενέστερη επισκευή ή προσθήκη. Συγκεκριμένα, αυτό παρατηρείται σε αρκετά σημεία στο δυτικό τείχος, κάτι που μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, για κάποιο λόγο, το τείχος καταστράφηκε σε ορισμένα σημεία, και, στη συνέχεια, ανακατασκευάστηκε και ενισχύθηκε με πύργους, όπως ο Πύργος της Μυρσίνης και η πυργοειδής κατασκευή βόρεια του Νέου Πύργου. Προφανώς, αυτό έγινε σε μια εποχή που η ισχυρή άμυνα της πόλης εξακολουθούσε να παίζει σημαντικό ρόλο, ίσως σημαντικότερο από πριν, αν λάβουμε υπόψη τις πολιτικές και στρατιωτικές ανακατατάξεις της εποχής. Η περίοδος αυτή ταυτίζεται με την περίοδο κατοίκησης του Περιτειχισμένου Οικισμού.

Παρόλα αυτά, η χρονολόγηση ενός οχυρωματικού περιβόλου, μόνο βάσει της τοιχοδομίας είναι επισφαλής. Είναι απαραίτητη η μελέτη επαρκών συμφραζομένων, όπως κεραμικής, νομισμάτων και άλλων κινητών ευρημάτων. Κυρίως τα ευρήματα από τη θεμελίωση ή τα γεμίσματα του τείχους, δίνουν πολύτιμες πληροφορίες που επιτρέπουν τους χρονολογικούς συσχετισμούς. Στην περίπτωση της Ζώνης, τα ευρήματα, που προήλθαν από

181. Winter 1971, σελ. 184. Lawrence 1979, σελ. 235 – 236.

182. Winter 1971, σελ. 84 – 86.

183. Βαβρίτσας 1988, σελ. 79.

184. Nossov 2009, σελ. 16.

185. Winter 1971, σελ. 83.

τις ερευνητικές τομές και τους καθαρισμούς κατά μήκος του τείχους και των πλευρών των πύργων, είναι κυρίως κεραμική και νομίσματα των κλασικών χρόνων (κυρίως 4^ο αι. π.Χ.), χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν και ευρήματα προγενέστερα (6^ο και 5^ο αι. π.Χ.), αλλά και μεταγενέστερα, ελληνιστικών και βυζαντινών χρόνων, βεβαίως πολύ πιο περιορισμένα. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, κατά τη διάρκεια εργασιών συντήρησης και αναστήλωσης¹⁸⁶ που υλοποιήθηκαν στα μέσα της δεκαετίας του '90, η έρευνα στο εσωτερικό του τείχους δεν απέδωσε καθόλου ευρήματα, γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι πρόκειται για τμήμα της αρχικής οχύρωσης της πόλης.¹⁸⁷

Παρόλα αυτά και πάλι θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί στη χρονολόγηση των τειχών, μόνο βάσει των ευρημάτων από τις επιχώσεις τους, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις οι προεργασίες για την οικοδόμησή τους διατάραξαν ή αφαίρεσαν εντελώς τα πρωιμότερα ανασκαφικά στρώματα. Επίσης, σημαντικό πρόβλημα αποτελεί η διατάραξη των αρχαιολογικών στρωμάτων, λόγω πολεμικών και στρατιωτικών εργασιών, όπως συνέβη και στη Ζώνη. Επομένως, το πρόβλημα της χρονολόγησης των οχυρώσεων θα πρέπει να γίνεται συνδυαστικά, υπό το πρίσμα πολλών και διαφορετικών στοιχείων.¹⁸⁸

Αν θέλουμε να συνδυάσουμε τα παραπάνω στοιχεία με τα ιστορικά συμφραζόμενα, μπορούμε να πούμε ότι η παραπάνω χρονολόγηση της ανέγερσης του τείχους της Ζώνης συνάδει με την εποχή κατά την οποία εδραιώνεται το Οδρυσικό κράτος και ακολουθείται απέναντι στους Έλληνες αποίκους μια φιλελληνική πολιτική.¹⁸⁹ Αν θεωρήσουμε ότι η ανέγερση του οχυρωματικού περιβόλου της Ζώνης έγινε εκείνην περίπου την περίοδο, δηλαδή γύρω στα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. ή λίγο αργότερα, τότε η αιτία δεν ήταν η απειλή των Θρακών. Άλλωστε ήδη οι εμπορικές, και όχι μόνο, σχέσεις μεταξύ αποίκων και Θρακών ήταν αναπτυγμένες και τα οικονομικά συμφέροντα κοινά. Προφανώς, ο φόβος και η ανασφάλεια που δημιουργήθηκε στους Έλληνες από την προηγούμενη εμπειρία των περσικών πολέμων και η περίοδος κυριαρχίας τους στη Θράκη, συντέλεσαν έως ένα βαθμό στην ανέγερση των τειχών της Ζώνης. Γνωρίζουμε ότι το 508 π.Χ. η Σαμοθράκη υποτάχθηκε στους Πέρσες, ενώ μετά την αποχώρησή τους, εντάχθηκε στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία και υπάχθηκε στη σφαίρα επιρροής των Αθηναίων. Ανάλογη πορεία πρέπει να ακολούθησαν και οι πόλεις της Περαίας της.

Εξίσου όμως σημαντικός παράγοντας ήταν ο ανταγωνισμός των ίδιων των ελληνικών πόλεων μεταξύ τους, σε μια περίοδο, κατά την οποία η εμπορική και οικονομική ανάπτυξη είχε ήδη αρχίσει να συντελείται και διαμορφώνονταν οι ισχυρές πόλεις της αποικιακής Ελλάδας. Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση της αντιδικίας μεταξύ Μαρώνειας και Θάσου για τον έλεγχο της θρακικής πόλης Στρώμης.¹⁹⁰ Κάτι αντίστοιχο συνέβη και στην περίπτωση της Μεσημβρίας και της Απολλωνίας του Εύξεινου Πόντου.¹⁹¹ Αντίστοιχα πα-

186. Η σχετική μελέτη εκπονήθηκε και εγκρίθηκε από τη Δ/ση Αναστήλωσης Αρχαίων Μνημείων του ΥΠ.ΠΟ. (ΥΠ.ΠΟ./Αναστηλ./630/46944/18-11-1987).

187. Η πληροφορία προέρχεται από προφορική μαρτυρία της κ. Τσατσοπούλου.

188. Winter 1986, σελ. 25.

189. Σαμσάρης 1980, σελ. 99.

190. Baralis – Riapov 2006, σελ. 6. Baralis 2008, σελ. 115.

191. Velkov 1969, σελ. 18.

ραδείγματα μπορεί κανείς να παρατηρήσει άλλωστε και σε άλλες περιοχές της μητροπολιτικής Ελλάδας, όπως είναι, για παράδειγμα, η μακροχρόνια εχθρότητα και ο εμπορικός ανταγωνισμός της Μιλήτου με τη γειτονική Σάμο, δύο σημαντικές μητροπόλεις της Ιωνίας που πρωταγωνίστησαν κατά το Β΄ Ελληνικό Αποικισμό. Κάποιες από τις πόλεις της Σαμοθρακικής Περαίας, ανάμεσά τους και η Ζώνη, τον 4^ο αι. π.Χ. ήδη έχουν αποκτήσει την ανεξαρτησία τους από τη μητρόπολη Σαμοθράκη και πληρώνουν ξεχωριστά την εισφορά τους στην Α΄ Αθηναϊκή Συμμαχία, σύμφωνα με τις επιγραφικές μαρτυρίες.¹⁹²

Πέρα όμως από την ένταξη των οχυρώσεων μέσα σε ένα χρονολογικό και ιστορικό πλαίσιο, ιδιαίτερη σημασία έχει και η μελέτη τους με γνώμονα τις ίδιες τις πόλεις καθαυτές, ως πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές οντότητες. Η οχύρωση μιας πόλης μπορεί να μας διηγηθεί πτυχές της ιστορίας της. Η αξία της μελέτης της δεν έγκειται μόνο στην πληροφόρηση για την εξέλιξη της οχυρωτικής και πολιορκητικής αρχιτεκτονικής στην περιοχή όπου οικοδομήθηκε. Μπορεί, ανάλογα με την κατάσταση που σώζεται, να μας δώσει σημαντικά στοιχεία για τη ζωή της πόλης την οποία προστάτευε, την οικονομική της ανάπτυξη, την περίοδο ακμής και παρακμής της, τα πολεμικά γεγονότα που τη σημάδεψαν. Στην περίπτωση των αποικιών, όπως της Ζώνης, μπορεί, επιπλέον, να μας δώσει στοιχεία για τις σχέσεις τους με τις γειτονικές πόλεις και τους γηγενείς πληθυσμούς.

Η ανέγερση, συντήρηση και επιδιόρθωση των τειχών ήταν μια αρκετά δαπανηρή διαδικασία και η πόλη που θα την αναλάμβανε θα έπρεπε να διαθέτει την ανάλογη οικονομική ευρωστία. Οι πόλεις, μόνο όταν είχαν καταφέρει να φτάσουν σε ένα σημαντικό επίπεδο πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης, κατάρτιζαν ένα οργανωμένο πρόγραμμα κατασκευής οχύρωσης που απαιτούσε έμπειρους μηχανικούς, επιδέξιους τεχνίτες, αφθονία υλικών, άρα και χρημάτων. Επομένως, η οχύρωση της Ζώνης επιβεβαιώνει ότι αυτή η πόλη της Θράκης την εποχή που οι κάτοικοί της αποφάσισαν να υψώσουν τα τείχη της ήταν πλούσια και ισχυρή. Το μεγάλο ποσό μάλιστα των δύο ταλάντων που πληρώνει η Ζώνη ως ανεξάρτητο μέλος της Α΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας στην απογραφή του 422/1 π.Χ. φανερώνει την οικονομική της ισχύ και ανάπτυξη στο δεύτερο μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., ιδίως αν σκεφτούμε ότι την ίδια περίοδο η Σαμοθράκη πληρώνει ακριβώς το ίδιο ποσό, ενώ οι υπόλοιπες πόλεις της Περαίας πολύ λιγότερο.¹⁹³

Γνωρίζουμε πλέον ότι την περίοδο ακμής της, η Ζώνη είχε ήδη διαμορφώσει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που συνοδεύουν μια αυτόνομη πολιτική οντότητα, όπως εδαφική ανεξαρτησία, αστική οργάνωση με δημόσια και ιδιωτικά κτίρια και δίκτυο εμπορικών συναλλαγών. Στα τέλη της κλασικής εποχής, έχει ήδη αποκτήσει πολιτική ταυτότητα και οι κάτοικοί της χρησιμοποιούν το εθνικό «Ζωναίοι», όπως διαπιστώνουμε στα νομίσματα που έκοψε η πόλη¹⁹⁴ και σε επιγραφές.¹⁹⁵ Θα αποτελούσε επομένως εξαίρεση ή αναχρονισμό, αν η Ζώνη δεν διέθετε αυτήν την περίοδο ακμής τείχη. Άλλωστε τα τείχη, την περίοδο που η έννοια της πόλης είχε αρχίσει να αναπτύσσεται και να προσφέρει στους πολίτες την ιδέα της εθνικής ταυτότητας, έπαιζαν πολλαπλό ρόλο. Οριοθετούσαν την επικράτεια

192. Τριαντάφυλλος 2000, σελ. 80. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 505 – 506.

193. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 505.

194. Γαλάνη–Κρίκου 1996.

195. Λουκοπούλου κ.ά. 2005, σελ. 506.

του άστεως, προσφέροντας στους πολίτες από τη μια, την αίσθηση της ασφάλειας, από την άλλη, την αίσθηση του συνανήκειν σε μια κοινή οντότητα. Αυτό το δεύτερο ήταν ιδιαίτερα σημαντικό στις πόλεις που είχαν ιδρυθεί ως αποικίες και πιθανόν διέθεταν πληθυσμό με διαφορετική καταγωγή ή προέλευση και έπρεπε να ενσωματώσουν και το γηγενές στοιχείο σε αυτές. Επομένως, θα μπορούσε η οχύρωση να συμβάλει στην κυριολεκτική, αλλά και συμβολική οριοθέτηση του κοινού τόπου της νέας πατρίδας.

Μια άλλη σημαντική παράμετρος που θα πρέπει να αναφερθεί είναι οι συνθήκες που επέτρεψαν την ανέγερση των οχυρώσεων. Όπως η ανάληψη κάθε μεγάλου κατασκευαστικού έργου, έτσι και η διαδικασία ανέγερσης ισχυρού οχυρωματικού περιβόλου προϋπέθετε την ύπαρξη ειρηνικών συνθηκών και ομαλής συμβίωσης τόσο των πολιτών μεταξύ τους, όσο και με τις γειτονικές περιοχές. Σαφώς, όπως ήδη ειπώθηκε, ο ανταγωνισμός μεταξύ των ισχυρών πόλεων μιας περιοχής, πιθανόν υπήρξε βασική αιτία ανέγερσης τειχών, όμως σε μια κατάσταση εχθροπραξιών και συγκρούσεων, όπως και σήμερα, είναι πολύ δύσκολο να αρχίσει και να ολοκληρωθεί μια τόσο δύσκολη και δαπανηρή διαδικασία, όπως η οικοδόμηση οχυρώσεων. Άρα εικάζουμε ότι την εποχή που πρωτοχτίστηκαν τα τείχη της Ζώνης επικρατούσε ειρήνη και ομόνοια στις πόλεις. Ίσως αυτός είναι και ένας λόγος που η πόλη αναφέρεται ελάχιστα στα αρχαία κείμενα, παρόλο που φαίνεται πως κατείχε σημαντική θέση στην περιοχή, όπου υφίστατο. Αν δεχτούμε ότι οι ειρηνικές σχέσεις δεν προκαλούν το ενδιαφέρον των ιστορικών όσο οι πολεμικές συγκρούσεις, τότε η απουσία σημαντικών αναφορών στη Ζώνη, πιθανόν να οφείλεται στο ότι δεν είχε εμπλακεί σε συρράξεις, τουλάχιστον κατά την κλασική περίοδο. Αυτό, βεβαίως, δεν αποκλείει την πιθανότητα η πόλη να αντιμετώπιζε τον κίνδυνο πειρατικών επιδρομών, φαινόμενο συχνό και κατά την αρχαιότητα, που εύλογα θα δικαιολογούσε την ανέγερση ισχυρού οχυρωματικού περιβόλου. Από αναφορά του Πλουτάρχου, στη θρακική πόλη Χερσόνησο,¹⁹⁶ πόλη αρκετά κοντινή στην υπό εξέταση περιοχή, φαίνεται πως κατά τον 5^ο αι. π.Χ. υπήρχε εκεί σημαντικό ορμητήριο πειρατών.¹⁹⁷

Η ανέγερση της οχύρωσης αρκετό καιρό αργότερα, αποδεικνύει ότι η ίδρυση της Ζώνης σε περιοχή όπου προϋπήρχαν οικισμοί αυτοχθόνων έγινε με ειρηνικό τρόπο. Η οχύρωση φαίνεται να έπαιξε σημαντικό ρόλο, ακόμη και μετά την εγκατάλειψη της πόλης που τοποθετείται στις αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., λόγω των αλλαγών των πολιτικοκοινωνικών συνθηκών στην περιοχή. Εξακολουθούσε να εξυπηρετεί την άμυνα και προστασία των κατοίκων του Περιτειχισμένου Οικισμού που προφανώς αποτελούσε ένα είδος φρουρίου ή στρατιωτικής εγκατάστασης.¹⁹⁸ Δεν έχουν βρεθεί σε κανένα σημείο του ίχνη καταστροφής από πολεμική επίθεση ή πολιορκία. Το τείχος με το πέρασμα των αιώνων καταστράφηκε από φυσικά αίτια ή από την απόσπαση των λίθων του για χρήση σε άλλες κατασκευές της ευρύτερης περιοχής στα νεότερα χρόνια.

Η περαιτέρω ανασκαφική έρευνα και μελέτη του αρχαιολογικού υλικού της Ζώνης ίσως αποκαλύψει και άλλες πτυχές του ρόλου που έπαιξε η οχύρωσή της στη ζωή και εξέλιξή της αλλά και στις σχέσεις της με τη γύρω περιοχή.

196. Πλούταρχος *Περικλής*, 19.1.

197. Βελισσαροπούλου 1982:18.

198. Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015, σελ. 94 – 103.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ο οχυρωματικός περίβολος της Αρχαίας Ζώνης είναι συνδεδεμένος με την κατοίκηση της πόλης από τους Έλληνες αποίκους και, μάλιστα, κατά την περίοδο ακμής της πόλης, καθώς προγενέστερες φάσεις της οχύρωσης δεν υπάρχουν. Τα τείχη της πόλης χρονολογούνται μεταξύ των μέσων του 5^{ου} και του α΄ μισού του 4^{ου} αι. π.Χ. Πιθανόν η πόλη για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα από την ίδρυσή της και μετά ήταν ατείχιστη, λόγω επικράτησης ειρηνικών συνθηκών στην περιοχή.

Τα τείχη καλύπτουν ένα συνολικό μήκος περίπου 1.370μ. και αποτελούν ένα οργανωμένο σύστημα άμυνας, που εκμεταλλεύεται και ενισχύει τη φυσική οχύρωση της περιοχής. Είναι κατασκευασμένα από τοπικό λίθο, με διάφορα συστήματα δόμησης (ακανόνιστο ορθογώνιο, ψευδοϊσόδομο και λέσβιο). Ακολουθείται ο χαρακτηριστικός τρόπος σύνθεσης των λίθων με διπλή παρειά και γέμισμα από λατύπη, πέτρες και χώμα.

Ένα εσωτερικό τείχος χωρίζει την πόλη σε δύο τμήματα. Έχουν αποκαλυφθεί δύο πύλες, η πρώτη στο δυτικό τείχος και η δεύτερη στο νοτιότερο σημείο του εσωτερικού ανατολικού τείχους. Στη δυτική πλευρά σώζονται τρεις ορθογώνιοι πύργοι και μια πυργοειδής κατασκευή, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για περισσότερες τέτοιου είδους κατασκευές, κυρίως στην ακρόπολη και στο εξωτερικό ανατολικό τείχος. Σε έναν από τους πύργους σώζονται επιγραφές.

Ο αρχικός περίβολος επισκευάστηκε, τροποποιήθηκε, ενισχύθηκε και χρησιμοποιήθηκε και στις μεταγενέστερες περιόδους κατοίκησης. Η μόνη περίπτωση οικοδόμησης δεύτερου περιβόλου είναι αυτή που αφορά στον αμυντικό περίβολο του Περιτειχισμένου Οικισμού, που σχετίζεται με την εγκατάλειψη της πόλης στο νοτιοδυτικό τμήμα της στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Σταδιακά το τείχος έχασε τον αρχικό του προορισμό και με την πάροδο του χρόνου λιθολογήθηκε και καταστράφηκε.

SUMMARY

The fortified wall of Ancient Zone is connected with the occupation of the city by the Greek colonists and specifically during the heyday of the city, as no previous phases of the fortification exist. The city walls date from the middle of the 5th and the first half of 4th century B.C..Ch. Due to peaceful conditions that prevailed in the region, we assume that the city had been unfortified for a long time since its foundation and onwards.

The fortified wall covers a total length of approximately 1.370m. and constitute an organized defence system that exploits and enhances the natural fortification of the area. It is made of local stone, with various building systems (irregular rectangular, pseudo-isodomic and “lesbian”). The composition of the stone is typical, with a double wall and filled by breccia, rock and soil.

An inner wall divides the city into two parts. Two gates have been discovered, the first in the western wall and the second in the southern part of the eastern interior wall. On the west side survived three rectangular towers and a tower-like structure, and there are indications for more such structures, mainly in the citadel and east outer wall. Inscriptions are preserved on one of the towers.

The original enclosure was repaired, modified, strengthened and used in subsequent periods of occupation. Later, around the early 3rd century B.C.the city was abandoned and a new defensive precinct was built in the southwest, the Walled Settlement, in the late 3rd century B.C. Thus, at that time, the fortification lost its original purpose, many blocks were detached during later times and many parts of the wall were destroyed.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΠΗΓΕΣ

ΠΑΕ
ΑΕΜΘ

Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη

Archibald 1998

Archibald Z.H., *The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked*, Oxford 1998.

Bakhuizen et al. 1992

Bakhuizen S. C. – Goritsa Team, *A Greek city of the fourth century B.C.*, Rome 1992.

Baralis 2008

Baralis A., “The Chora Formation of the Greek Cities of Aegean Thrace. Towards a Chronological Approach to the Colonization Process”, στο Bilde Guldager P. – Petersen Hjarl J. (επιμ.), *Meetings of Cultures in the Black Sea Region, Between Conflict and Coexistence, Black Sea Studies 8*, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies, 2008, σελ. 101 – 130.

Baralis – Riapov 2006

Baralis A. – Riapov A., “The Chora of the Greek Colonies on the Aegean and the Southern Black Sea Coast of Thrace in the Archaic and Classical Age, a Contribution to the Understanding of the Contacts between Greek Settlers and Native Thracian Populations”, Εισηγήση στο Διεθνές Συνέδριο με θέμα “international conference, *Meetings of Cultures in the Black Sea region, Between conflict and coexistence*, Sandbjerg, Denmark, 8 – 11 January 2006.

www.pontos.dk (επίσκεψη στις 16–12–2011)

Boardman 1996

Boardman J., *Οι αρχαίοι Έλληνες στην υπερπόντια εξάπλωσή τους. Οι πρώτες αποικίες και το εμπόριο τους*, Μτφρ. Ανδρεάδης Ηλ., Αθήνα 1996.

de Polignac 2007

De Polignac F., *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής Πόλης*, Μτφρ. Κυριαζόπουλος Ν., Αθήνα 2007.

Fields 2006

Fields N., *Ancient Greek fortifications 500–300 BC*, Osprey Publishing 2006.

Frederiksen 2011

Frederiksen R., *Greek City Walls of the Archaic Period, 900–480 BC*, Oxford-New York 2011.

Gat 2002

Gat A., “Why City–States Existed? Riddles and Clues of Urbanization and Fortifications”, στο Mogens, Københavns universitet. Polis centret (επιμ.), *A Comparative Study of Six City–State Cultures, an investigation*, Kgl. Danske Videnskabernes Selskab, 2002, σελ. 125 – 139.

Hojte 2008

Hojte J.M., “The Cities that never were. Failed Attempts at Colonization in the Black Sea” στο Bilde Guldager P. – Petersen Hjarl J. (επιμ.) *Meetings of Cultures in the Black Sea Region, Between Conflict and Coexistence, Black Sea Studies 8*, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies, 2008, σελ. 149 – 162.

Ilieva 2005

Ilieva Petia, “Thrakian – Greek συμβίωσις on the Shore of the Aegean”, στο Ιακωβίδου Αθ.(επιμ.), *Η Θράκη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας, Κομοτηνή – Αλεξανδρούπολη 18 – 23 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2007, σελ. 212 – 226.

Lawrence 1979

Lawrence A.W., *Greek aims in fortification*, Oxford 1979.

Maslennikov 2005

Maslennikov A.A., “The Development of Graeco – barbarian contacts in the chora of the European Bosphorus (sixth–first centuries)” στο David Braund (επιμ.), *Scythians and Greeks, Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC – first century AD)*. Exeter, 2005, σελ. 153 – 166.

Matsas – Bakirtzis 1998

Matsas D. – Bakirtzis A., *Samothece. A Short Cultural Guide*, Athens 1998.

McNicoll 1986

McNicoll A., “Developments in techniques of siegecraft and fortifications in the Greek world ca. 400–100 B.C.”, στο Leriche P. – Treziny H. (επιμ.), *La fortification dans l’Histoire du monde Grec, Actes du Colloque International, La fortification et sa place dans l’histoire politique, culturelle et sociale du monde grec*, Valbonne, Décembre 1982, Paris 1986, σελ. 305 – 313.

Müller 1995

Müller – Wiener W., *H αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα*, Μτφρ. Σμιτ – Δούνα Μπ., Θεσσαλονίκη 1995.

Nossov 2009

Nossov K.S., *Greek Fortifications Of Asia Minor. 500–130 BC, From the Persian Wars to the Roman Conquest*, Oxford 2009.

Ober 1992

Ober J., “Towards a typology of Greek artillery towers, The first and second generations (c.375–275 B.C.)” στο Symphorien Van de Maele & John Fossey F.S.A. (επιμ.), *Fortificationes Antiquae* (Including the Papers of a Conference Held at Ottawa University, October 1988), 12, Amsterdam 1992, σελ. 147 – 169.

Ognenova 1980

Ognenova – Marinova L., “Le système de défense hellénique de Mesambria du côté nord à la lumière des recherches sous-marines” in *Nessebre*, vol. 2, Sofia 1980, σελ. 96 – 109.

Scalisi 2005

Scalisi F., “Technological Features in Greek Fortifications in Sicily”, *CIPA 2005 XX International Symposium*, 26 September – 01 October, 2005, Torino, Italy.
<http://www.militaryarchitecture.com/index.php/Building-Methods/technological-features-in-greek-fortifications-in-sicily.html> (επίσκεψη στις 21–7–2011)

Tiverios 2008

Tiverios M., “Greek Colonisation of the Northern Aegean”, στο Tsatskhladze G.R. (επιμ.), *Greek colonisation, an account of Greek colonies and other Settlements overseas*, Vol. 2, Leiden – Boston, 2008, σελ. 1 – 154.

Tsatsopoulou 2007

Tsatsopoulou P., “The Colonies of Samothrace, Topography and Archaeological Research”, στο Ιακωβίδου Αθ. (επιμ.), *Η Θράκη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας, Κομοτηνή – Αλεξανδρούπολη 18 – 23 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2007, σελ. 648 – 656.

Tsatskhladze 2006

Tsatskhladze G.R., “Revisiting Ancient Greek Colonization” (Introduction), στο Tsatskhladze G.R. (επιμ.), *Greek colonisation, an account of Greek colonies and other Settlements overseas*, Vol.1, Leiden – Boston 2006, σελ. xxiii – lxxiii.

Velkov 1969

Velkov V., “Mesambria – Mesembria, Nessèbre (Situation, recherches, notes historiques)”, *Nessebre*, vol.1, Sofia 1969, σελ. 9 – 28.

Venedikov 1980

Venedikov Iv., “Les fortifications dans la partie nord-ouest de Nessèbre”, *Nessebre*, vol.2, Sofia 1980, σελ. 23 – 80.

Winter 1986

Winter F.E., “A summary of recent work on Greek fortifications”, στο Leriche P. – Treziny H. (επιμ.), *La fortification dans l’Histoire du monde Grec, Actes du Colloque International, La fortification et sa place dans l’histoire politique, culturelle et sociale du monde grec*, Valbonne Décembre 1982, Paris 1986, σελ. 23 – 30.

Winter 1971

Winter F.E., *Greek fortifications*, London 1971.

Βαβελίδης κ.ά. 2003

Βαβελίδης Μ., Μέλφος Β., Τσατσοπούλου Π., Κιουρτσόγλου Ε., Λατομική δραστηριότητα στην περιοχή Μεσημβρίας – Ζώνης Έβρου κατά την αρχαιότητα, *ΑΕΜΘ* 15, 2001, Θεσσαλονίκη 2003

Βαβρίτσας 1966

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ*, τ.121, 1966, σελ. 67 – 70.

Βαβρίτσας 1967

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ*, τ.122, 1967, σελ. 89 – 95.

Βαβρίτσας 1968

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ*, τ.123, 1968, σελ. 80 – 83.

Βαβρίτσας 1969

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ*, τ.124, 1969, σελ. 59 – 69.

Βαβρίτσας 1970

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφαί Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ*, τ.125, 1970, σελ. 66 – 75.

Βαβρίτσας 1973

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης», *ΠΑΕ*, τ.128, 1973, σελ. 70 – 82.

Βαβρίτσας 1975

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας», *ΠΑΕ*, τ.130, 1975, σελ. 140 – 145.

Βαβρίτσας 1976

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας», *ΠΑΕ*, τ.131, 1976, σελ. 141 – 145.

Βαβρίτσας 1977

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας», *ΠΑΕ*, τ.132, 1977, σελ. 136 – 139.

Βαβρίτσας 1978

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας», *ΠΑΕ*, τ.133, 1978, σελ. 94 – 98.

Βαβρίτσας 1979

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας», *ΠΑΕ*, τ.134, 1979, σελ. 107 – 113.

Βαβρίτσας 1980

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας», *ΠΑΕ*, τ.135, 1980, σελ. 3 – 7.

Βαβρίτσας 1981

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας», *ΠΑΕ*, τ.136, 1981, σελ. 1 – 6.

Βαβρίτσας 1983

Βαβρίτσας Κ.Α., «Ανασκαφή Μεσημβρίας», *ΠΑΕ*, τ.138, 1983, σελ. 20 – 26.

Βαβρίτσας 1988

Βαβρίτσας Κ.Α., «Η αρχαία Μεσημβρία του Αιγαίου», στο *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη, Συμπόσιο, Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, 5 – 9 Δεκεμβρίου 1985, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1988*, σελ. 75 – 107.

Βελισσαροπούλου 1982

Βελισσαροπούλου Γ., «Πειρατεία και πειρατές στην ελληνική αρχαιότητα», *Αρχαιολογία*, τ. 3, Μάιος 1982, σελ. 15 – 18.

Γαλάνη – Κρίκου 1996

Γαλάνη – Κρίκου Μ., «Προσέγγιση στη νομισματοκοπία της Ζώνης. Η μαρτυρία της ανασκαφής στην αιγαιακή Μεσημβρία – Ζώνη», στο Ζαφειροπούλου Ν. (εκδ.) *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Τ.Α.Π.Α., Αθήνα, 1996, σελ. 63 – 80.

Γαλάνη – Τασακλάκη – Τσέλεκας 2015

Γαλάνη – Κρίκου Μ., Τασακλάκη Μ., Τσέλεκας Π., *Αρχαία Ζώνη IVa - Τα νομίσματα - Η νομισματοκοπία της Ζώνης*, Κομοτηνή 2015.

Δούριου 2007

Δούριου Ε., *Η οχρρωματική δραστηριότητα στην αρχαία Μακεδονία*, Μεταπτυχιακή διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Τομέας Κλασικής Αρχαιολογίας, Επιβλέπων καθηγητής Π. Φάκλαρης, Θεσσαλονίκη 2007.

Ηλιοπούλου 2015

Ηλιοπούλου Σ., *Αρχαία Ζώνη IIIa - Το νεκροταφείο-Ταφικά έθιμα και πρακτικές*, Κομοτηνή 2015.

Καλλιντζή 2012

Καλλιντζή Κ., «Επίθεση και άμυνα στην πόλη των Αβδήρων», στο Αδάμ – Βελένη Π., Τζαναβάρη Κ. (επιμ.), *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2012

Κουκούλη 1988

Κουκούλη – Χρυσανθάκη Χ., «Οι ανασκαφικές έρευνες στα αρχαία Άβδηρα», στο *Η ιστορική, αρχαιολογική και λαογραφική έρευνα για τη Θράκη, Συμπόσιο, Ξάνθη-Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη, 5 – 9 Δεκεμβρίου 1985, Πρακτικά, Θεσσαλονίκη 1988*, σελ. 39 – 74.

Κουκούλη 1997

Κουκούλη – Χρυσανθάκη Χ., «Η αρχαϊκή πόλη των Αβδήρων. Β. Αρχαιολογικές έρευνες», στο Τριαντάφυλλος Δ. – Τερζοπούλου Δ. (επιμ.), *Αρχαία Θράκη, Αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι, Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 20 – 27 Σεπτεμβρίου 1992*, Κομοτηνή 1997, σελ. 715 – 735.

Λαζαρίδης 1971

Λαζαρίδης Δ., *Σαμοθράκη και η Περαία της*, Σειρά «Αρχαίες Ελληνικές Πόλεις» 7, Αθήνα 1971.

Λέμαν 1954

Λέμαν Κ., *Σαμοθράκη. Οδηγός διά τας ανασκαφάς και το Μουσείον*, Μετάφρ. εκ του Αγγλικού Χρ. Ι. Αποστολίδη, 1954.

Λουκοπούλου κ.ά. 2005

Λουκοπούλου Λ., Ζουρντζή Α., Παρισάκη Μ.Γ., Ψωμά Σ., *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου, μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)*, Αθήνα 2005.

Μάτσας 2004

Μάτσας Δ., «Η Σαμοθράκη στην πρόιμη εποχή του σιδήρου», στο Γιαννικουρή Αγγ. – Σταμπολίδης Ν. (επιμ.) *Το Αιγαίο στην Πρόιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου, Ρόδος 2002*, Αθήνα, 2004, σελ. 227 – 57.

Μπακαλάκης 1961

Μπακαλάκης Γ., *Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη 1959 – 60*, Θεσσαλονίκη 1961, σελ. 12 – 13.

Ορλάνδος 1959 – 1960

Ορλάνδος Α.Κ., *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων. Κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, τ. 2, Αθήναι 1959 – 1960.

Ορλάνδος – Τραυλός 1986

Ορλάνδος Α. – Τραυλός Ι., *Λεξικόν Αρχαίων Αρχιτεκτονικών Όρων*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 94, Αθήναι 1986.

Παναγιώτου 2007

Παναγιώτου Γ.Α., *Το λιμάνι της Αλεξανδρούπολης, σταυροδρόμι στο Θρακικό Πέλαγος*, Αλεξανδρούπολη 2007.

Σαμσάρης 1980

Σαμσάρης Δ.Κ., *Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1980.

Τριαντάφυλλος 2000

Τριαντάφυλλος Δ., «Αρχαία Θράκη», στο συλλογικό τόμο *ΘΡΑΚΗ*, Αλεξανδρούπολη 2000, σελ. 35 – 97.

Τσατσοπούλου 1987

Τσατσοπούλου Τ., *Οι αποικίες της Σαμοθράκης στο Β. Αιγαίο*, Μεταπτυχιακή εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας, Κομοτηνή 1987.

Τσατσοπούλου 1988

Τσατσοπούλου Τ., «Αιγαιακή Μεσημβρία. Η Ανασκαφική Έρευνα στο Χώρο της Αρχαίας Πόλης κατά το 1987», *ΑΕΜΘ* 1, 1987, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 469 – 478.

Τσατσοπούλου 1991

Τσατσοπούλου Τ., «Αιγαιακή Μεσημβρία. Η Ανασκαφική Έρευνα στο Χώρο της Αρχαίας Πόλης κατά το

Τσατσοπούλου 1992

Τσατσοπούλου Τ., «Η Ανασκαφική Έρευνα στην Αρχαία Μεσημβρία Θράκης κατά το 1988», *ΑΕΜΘ* 1988, Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 489 – 498.

Τσατσοπούλου 1993

Τσατσοπούλου Τ., «Η Ανασκαφική Έρευνα στην Αρχαία Μεσημβρία κατά το 1990», *ΑΕΜΘ* 4, 1990, Θεσσαλονίκη 1993, σελ. 587 – 594.

Τσατσοπούλου 1994

Τσατσοπούλου Τ., «Ανασκαφή Μεσημβρίας Ν.Έβρου 1991», *ΑΕΜΘ* 5, 1991, Θεσσαλονίκη 1994, σελ. 471 – 476.

Τσατσοπούλου 1995

Τσατσοπούλου Τ., «Μεσημβρία – Ζώνη. Ανασκαφή 1992», *ΑΕΜΘ* 6, 1992, Θεσσαλονίκη 1995, σελ. 669 – 675.

Τσατσοπούλου 1997

Τσατσοπούλου Π., «Μεσημβρία – Ζώνη 1987 – 1997», *ΑΕΜΘ* 10Β, 1996, Θεσσαλονίκη 1997, σελ. 917 – 923.

Τσατσοπούλου 1997α

Τσατσοπούλου Π., «Η ανασκαφική έρευνα στη Μεσημβρία του Αιγαίου την τελευταία δεκαετία», στο Τριαντάφυλλος Δ. – Τερζοπούλου Δ. (επιμ.), *Αρχαία Θράκη, Αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι, Πρακτικά 2^{ου} Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή 20 – 27 Σεπτεμβρίου 1992*, Κομοτηνή 1997, σελ. 614 – 630.

Τσατσοπούλου 1998

Τσατσοπούλου Π., «Μεσημβρία – Ζώνη 1995», *ΑΕΜΘ* 9, 1995, Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 441 – 445.

Τσατσοπούλου 2001

Τσατσοπούλου – Καλούδη Π., *Μεσημβρία – Ζώνη* (αρχαιολογικός οδηγός), ΥΠ.ΠΟ. – Τ.Α.Π.Α., Αθήνα 2001.

Τσατσοπούλου, Περαία

Τσατσοπούλου Π., *Η Περαία της Σαμοθράκης* (σύντομος αρχαιολογικός οδηγός), ΥΠ.ΠΟ. – Π.Α.Μ.Θ., Κομοτηνή.

Τσατσοπούλου, Ζώνη

Τσατσοπούλου Π., *Αρχαία Ζώνη* (σύντομος αρχαιολογικός οδηγός), ΥΠ.ΠΟ. – Π.Α.Μ.Θ., Κομοτηνή.

Τσατσοπούλου, Γλώσσα

Τσατσοπούλου Π., *Ο αρχαιολογικός χώρος της Ζώνης και η αρχαία Θρακική γλώσσα* (ενημερωτικό φυλλάδιο), ΥΠ.ΠΟ. – Π.Α.Μ.Θ., Κομοτηνή.

Τσατσοπούλου 2008

Τσατσοπούλου Π., «Ζώνη 2006», *ΑΕΜΘ* 20, 2006, Θεσσαλονίκη 2008, σελ. 1-8.

Τσατσοπούλου 2009

Τσατσοπούλου Π., «Μεσημβρία-Ζώνη: η συμβολή της αρχαιολογικής έρευνας στην αναζήτηση της ταυτότητας των αποικιών της Σαμοθράκης», *ΑΕΜΘ*, 20 Χρόνια (Επετειακός τόμος), Θεσσαλονίκη 2009, σελ. 409-420.

Τσατσοπούλου-Brixhe κ.ά. 2015

Τσατσοπούλου-Καλούδη Π., Brixhe Cl., Παρδαλίδου Χ., Ηλιοπούλου Σ., Καλούδης Κ., Γαλάνη-Κρίκου Μ., Ζουρντζή Α., Τσέλεκας Π., Βεροπουλίδου Ρ., Νικολαΐδου Δ., *Αρχαία Ζώνη Ι, Το Ιερό του Απόλλωνα*, Κομοτηνή 2015.

Φιλήμονος 1998

Φιλήμονος – Τσοποτού Μ., *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Φιλοσοφική, Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας, 1998, Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης – Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών.

<http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/12587> (επίσκεψη στις 20–6–2011)

Αρχαίοι συγγραφείς**Vitruv. *De archit.***

Vitruvius, *De architectura – Ten Books on Architecture* (μετάφραση στην αγγλική γλώσσα Morris H. Morgan, Ph.D, LL.D. Late Professor of Classical Philology in Harvard University) Project Gutenberg, London 1914.

<http://www.gutenberg.org/files/20239/20239-h/29239-h.htm> (επίσκεψη στις 20–6–2011)

Αριστοτέλους *Πολιτικά*

Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Thesaurus Linguae Graecae, W.D. Ross, *Aristotelis politica*. Oxford 1957 (repr. 1964), σελ. 1 – 269 (1252a1–1342b34).

Ηρόδοτος *Ιστορίαι*

Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, βιβλίο IV και VII, Αρχαία Ελληνική Γραμματεία «Οι Έλληνες», 50, Αθήνα 1992.

Πλάτωνος *Νόμοι*

Πλάτων, *Νόμοι*, Thesaurus Linguae Graecae, J. Burnet, *Platonis opera*, vol. 5. Oxford 1907 (repr. 1967), St II.624a–969d.

Πλούταρχος *Περικλής*

Πλούταρχος, *Βιοί Παράλληλοι*, Περικλής, Thesaurus Linguae Graecae, Ziegler K., *Plutarchi vitae parallelae*, vol. 1.2, Leipzig, 1964³, σελ. 1 – 47.

Στράβων *Γεωγραφικά*

Στράβων, *Γεωγραφικά*, Βιβλίο 3^ο Perseus Digital Library, Tufts University.

<http://www.perseus.tufts.edu> (επίσκεψη στις 25–07–2011)

Φύλων Βυζ.

Φύλων ο Βυζάντιος, *Μηχανική Σύνταξις, Παρασκευαστικά και Πολιορκητικά*, Thesaurus Linguae Graecae, H. Diels and E. Schramm, *Excerpte aus Philons Mechanik B. VII und VIII [Abhandlungen der preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosoph.,-hist. Kl. 12. Berlin 1920]*, σελ. 17 – 84.

Δικτυακοί τόποι

Για τα πρωτότυπα κείμενα αρχαίων συγγραφέων, σελ. **Thesaurus Linguae Graecae** <http://stephanus.tlg.uci.edu> και

Perseus Digital Library, Tufts University

<http://www.perseus.tufts.edu>

Βιβλιοθήκη Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

<http://invenio.lib.auth.gr>

Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης – Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών

<http://phdtheses.ekt.gr>

Πύλη της Αρχαίας Ελληνικής Επιστήμης και Τεχνολογίας

<http://www.tmath.edu.gr>

Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού

<http://www.ehw.gr>

Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

www.odysseus.culture.gr

<http://epigraphy.packhum.org>

<http://www.militaryarchitecture.com>

Το βιβλίο της Χρυσαφένιας Παρδαλίδου, με τίτλο *Αρχαία Ζώνη II, Η Οχόρωση*, παρήχθη, από την εταιρεία Αθηναΐς ΟΕ, για λογαριασμό του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού – Εφορείας Αρχαιοτήτων Έβρου και της Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας – Θράκης, στο πλαίσιο του έργου «Επέκταση περιοχής ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Ζώνης και της ευρύτερης περιοχής», ΕΣΠΑ 2007–2013, τον Δεκέμβριο του 2015, σε 500 αντίτυπα, σε χαρτί velvet 115 gr.

